Tartalom

XLVI. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

1992. JANUÁR

GÖMÖRI GYÖRGY: A forrásnál; Lerakat; Temetések 3
PINTÉR LAJOS: Európa 4
TOLNAI OTTÓ: budi a délibábban 5
UTASSY JÓZSEF: Tíz mondat; Őszi terror; Holdvilágnál; Téli magány; K. B. portréja 11
CSERNÁK ÁRPÁD: A fényképész 12
ZALÁN MAGDA: Italia nostra (Lírai appendix Karinthy Ferenc új könyvéhez) 19
HORGAS BÉLA: Bökversek, betűkre (A) kezdet (Cs)ütörtök; (D)-tartó; (E)lem; (K)onkrét; (P)osztmodern; (Q)-ötlet; (Ü)resen; (V)égül; (Zs)-vég: 26
CZÍMER JÓZSEF: „Előjáték" 29
PARDI ANNA: Végzet, jóbarátom 41
BORDÁS MÁTYÁS: Nevelőotthonosok; Dal; Az agy reflexei 42
ANISZI KÁLMÁN: Távol, mégis együtt (Beszélgetés Czine Mihállyal a nagyvilág magyarjairól) 44
BEKE GYÖRGY: Földek sorsa Erdélyben I. 52

NÉZŐ

MISKOLCZY AMBRUS: „A reformáció jegyében"? (Az 1648-i gyulafehérvári román Újszövetség másodkiadásáról) 63
VARGA BEÁTA: Az önálló Ukrajna eszméje (Hmelnyickij-interpretációk) 75

HAZAI TÜKÖR

GÉCZI JÓZSEF: Micsoda éveim — Lengyel László ürügyén 82

KRITIKA

CSŰRÖS MIKLÓS: „Ha elviszik fejem fölül a tetőt...” (Fodor András: A Kollégium) 89
PINTÉR LAJOS: Képek a jövő emlékeiből (Gion Nándor: Börtönről álmodom mostanában) 93
IMRE LÁSZLÓ: Fejér Ádám: A magyar kultúra helye és szerepe Közép- és Kelet-Európában 95

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

SZENTI ERNŐ grafikái a 18., 28., 43., 62., 81. és a 88. oldalon.
MOLNÁR DÉNES metszete a belső borítón.

GÖMÖRI GYÖRGY

A forrásnál

Erős forrás, te gyöngyöző patak —
rejtett neveden szólítalak!
Messzire hajtott egykoron a vágy,
hogy meghalljam a nagyvilág szavát;
láttam tűzhányót, jártam tengeren,
hol vízezüstöt nap csilláma ver,
eljutottam a roppant fenyvesig,
ahol maga a Csöndóriás lakik;
de utaztamban nem feledtem el
a varázsigét, amit csak nekem
szabad kimondanom. S ha közben el
is múlt sok év, a forrás megmaradt —
pezsgő vizébe mártom arcomat.

Budapest—London, 1991 augusztusában

Lerakat

csak a jelszavak változnak néha
ebben az egyre növekvő
ócskavas-lerakatban
ahol normává lett a selejt
és az alkalmazottak tisztességből lopnak
pállott a csend
roncs eszmék rozsdásodnak
köröttük egyre nő
a képzelgések csalánja
a tévhitek csorbókája
és az erőszak kemény (s még milyen?) tövise
már a kerítésig ér

Temetések

Első tudatos emlékeim egyike
egy pazar temetés. Ezt egy Rákóczi úti
lakásból, orvos barátunk ablakából
néztem, úgy, hogy fölállítottak és fogtak
a rácsos ablakban, amit éppen hogy fölértem.
Lenn méltósággal hömpölygött a gyásznép,
és a zene, amit játszottak, komor volt,
gyászolók díszmagyarban, bakacsinos koporsó —
kit is temettek? Alighanem Gömböst.
De a temetett személynél fontosabb,
hogy ez volt az első emlék, ami képzeletemben
a történelmet összekapcsolta a léttel:
ez a nép mindig temet. Hol hosszú
száműzetéséből megtérő Kossuthot,
hol Adyt, önvádló Telekit, Rajkot vagy Nagy Imrét —
s tízezreket, akiknek neve sincsen.
Bár le kell rónunk a múltnak adóját,
ideje lenne már a gyászt levetnünk,
s azt nézni: mitől lesz élőbb az ország.

PINTÉR LAJOS

Európa

ÓDA KÖZÉP-EURÓPÁHOZ

Tüntetők 1968 Párizsából, ezen az
álomi, tovatűnő képen, és tüntetők 1989 Prágájában.
Fejberúgdalt tüntető diák 1968
Párizsában, és fejberúgdalt tüntető diák
1989 Prágájában. A vérző arcok s a
véres csizmák örökléte, nézd.
S most, hogy se jobbra, se balra,
hogy vérző arcunk már mindkét tájat
bejárta, most összébb húzódunk-e?
egymáshoz közelebb húzódunk-e? félelemből
vagy szolidaritásból vagy szeretetből,
mindegy is talán, itt a periférián,
itt Európa közepén — — —

TOLNAI OTTÓ

budi a délibábban

amióta lecibálta
mint elnyűtt fekete kabátot
cibálta le a szél
a léckeresztre szegezett kátránypapirost
sokáig lebegtette a csonkakaró felett
azt hitték még nagyobb sas
még nagyobb sas terül ránk
nem rakták ki a csibéket arany kiskacsákat
a kutyák nem mentek a nyájjal
a tanya körül kellett körözniük
míg a sas le nem ült egy földhányásra
s ki nem sült nem sas se kánya se vetési varjú
kátrány
kátránysárkány
kár hogy nem kötöttem hozzá a cukorspárgám
amióta lecibálta a léckeresztről
bejön a járás a budiba
szépen beandalog a lábam alá
akárha én járnék
akárha bakota máris kereket szerelt volna alám
a tetőn mind púposabb a kőrózsa
a kőrózsa megnyugtat
ha nem húsos kőrózsával lenne púpozva
nem tudnék elüldögélni naphosszat
az ajtó nélküli budiban
éjszaka bejön még az orompart is
pedig majd félnapi járás
ha nem égne fenn az ormon az olajkút örökmécsese
éjszakánként nem mernék üldögélni
az ajtó nélküli budiban
a mamának is itt kellene üldögélnie mellettem
mint nagy szentjánosbogár őriz a mama helyett
azt mondja a sóti szomszéd
az olajra
az oromi olajra jön a sas
pelikán íbisz is jött fel a csatornán
a halastóra
és beletette kék tojását a sziksóba
az olajszag csalja ide őket
egészen más ott a délibáb
ahol olajjal tele a föld bendője
csúszósabb valahogy
nem lenne szabad több olajkutat ásni
az ékszereket is mind kikaparták
kapartak mint a güzük

a régész urak az orom hátából
én is kubikoltam nekik de amit elloptam
azt mind visszatemettem
ott fekszik orom hátában ómama is
ott bombázták agyon a parton a dinkatökök
mind visszakapartam a homokbánya mamutcsontjait is
ékszerekkel hatalmas sárga csontokkal rohangáltam a
[holdvilágban
mind idejön a sas
és aztán hiába hessegetjük őket
felkapdosnak mindent még a gyereket is
már néhány sejk is megjelent a csodafürdőben
a sótiból a sírköves olájból
meg hát az ótott sógorból is sejk lesz hamarosan
erővel akarnak meggazdagodni ott izegnek-
mozognak a sejkek között mint a sajtkukac
amióta letépte a szél
a léckeresztről a kátrányt
az egész világ előtt vetkezem
ez a léc az én fügefalevelem
majd meggyónom a tresnyeváci tisztelendőnek
végképp el ne vétkezzek
kezdetben nadrágban üldögéltem
egy ürge mintha csak megbízták volna
itt pipiskedett egész nap
a búzatáblánk sarkán
elszaladt telehabzsolta tokáját-pofáját
forró maggal leszaladt kiokádta
de mire kikapcsoltam volna a tata katonaszíját
és elkezdtem volna bogozni a gatyamadzagot
az ürge már megint itt pipiskedett
bús bácsi mesélte hogy ő a donnál megtanulta
nadrágban végezni a nagydolgát
de aztán megszoktam a pipiskedő ürgét
meg a botjukra támaszkodó juhászokat is
pedig azokat már a teremtő is megunhatta
látom a vadászokat ahogy gukkeroznak
itt várják azt a bánáti vadkant
még majd belém durrantanak
körülsatírozzák söréttel
söréttel satírozzák körül léckeresztem
amióta lecibálta róla a kátrányt a szél
még szebb a hajnal
a harmat nyakig emelkedő hűs párája
még semmi sem fénylik
de az első madarak már fenik a késeket
ó nem a nagykéseket disznóvágáshoz
kiskéseket fennek az első madarak
akárha fanny villogtatná manikűrkészletét
és aztán hirtelen a pacsirta
szemhéjamba akasztja hosszú görbe tűjét

hirtelen kifordítja mintha csak azt akarná
megnézni trachomás vagyok-e még
mert a rüh után jött rám a trachoma
és az égboltra feszíti szemhéjam
tüstént körülöltögeti
és akkor pont délben megpillantom
a ház mögé kötött fehér szamarat
oda tűz ugyanis legjobban a nap
mégis nap mint nap oda kötik
csak áll néz hogyan bámulom
a birkákat olykor lenyírják
behajtják delelni
igaz a forró gané felnyomja őket a mennyezetre
de a fehér szamarat sosem kötik el onnan
pedig megnyerte persze sárgarépával az orra előtt
a szamaragoló versenyt kispiacon
olcsón kapták mert a gazdája börtönben ül
írt az öreganyjának hogy állandóan a fehér szamarat látja
ahogy felültette rá fannyt és átvezette az égő sziken
mert kirepedezett sarkát nagyon ette a só
nekem is üzent abban a levélben
hogy most ő is úgy üldögél mint én
a budin naphosszat
csak neki biz fenn a nehéz vasajtó
nekem meg már a kátrány se
amióta letépte a léckeresztről
bejön a járás orom
itt benn világol mint az oltár felett
az olajkút örökmécsese
idejön a fehér szamár
egy napon meg a bánáti vadkan vágtatott felém
a bánáti makkosból úszott át adorjánnál
hát jó mondtam
most már úgy sincs idő felkapni a gatyát
lábam közé szorítottam a léckeresztet
s akkor megéreztem a kőrózsa nyugodtságát
a vadkan is megérezhette
mert hirtelen elkanyarodott
harsogva kezdte habzsolni a ház mögött a dinkatököt
amióta a vadkan meghátrált a léckereszt elől
mintha emelkedni kezdett volna velem
a budi deszkatákolmánya
ómama naponta sárgára súrolja
akár a gyúródeszkát
emelkedni kezdett
valaki von fel
vagy csak a szar nyom
szorít akár a birkákat a mennyezetre
trónolsz wilikém szólnak be olykor
amióta a szél lecibálta

a léckeresztről a kátrányt
amióta itt világol az oromi örökmécses
meghátrált a vadkan
amióta itt áll előttem a fehér szamár
tényleg trónná emelkedett
a libák mennek ki a gyógysárra
jönnek haza libasorban nem sokkal a csorda után
a kacsák keresztezik
a kisbíbicek csipkézik útjukat
áll közöttük az ótott sógor
és nem tudja merre induljon
a dontól hazamászott
és végül itt tévedt el itthon
eltévedtem jajdul fel
lehetséges hogy eltévedtem
lehetséges hogy csak én tévedtem el
a libák a kacsák a kisbíbicek nem
istenem lehetséges hogy csak én
lehetséges súgja a sík szikbe simuló lábatlan baráth
lehetséges ótott sógor
istenem lehetséges
lehetséges ismételgeti
még jobban megijed elveszti fejét
azt hiszi mindenki azt hinné csak én nem
mert nekem a súrolt trónról rálátásom van a járásra
azt hiszi mindenki azt hinné én is hiába van rálátásom
mindenki azt hinné az isten válaszolt neki
lehetséges
és az ótott sógor üvöltve rohan
a sziksóban ostorka felé
jóllehet adorjánra indult
a kőrózsa nélkül én is eltévednék
el még így ülve is
este látom idelebben padlásunkra a macskabagoly
a galambok már nem is nyugtalankodnak
közöttünk is köszörüli már a böllér a nagykéseket
amióta lecibálta a szél a kátrányt
lecsitultam
jó a fehér szamárral
az örökmécses a kőrózsa alatt a mennyezeten
ha nem lenne tele a budi behúzódna alám
a patkány a görény az üldözött róka
a hermelin
szeret erre a sziksóban a hermelin
errefele ha elolvad a hó akkor sem kell
levetkőznie a fehér bundát
ha nem lenne így tele még behúzódna valami alám
lemarcangolná mindenem
ma egész nap csavart a sok sült tök
el voltam foglalva magammal

és csak dél körül vettem észre
valami mozog a part alatt
jön valaki járja a sűtt járást
ha ilyen kényelmesen jár csak a csordával ér ide
ha egyáltalán ide indult
ha a budit célozta meg
ha nekem tart
és az utolsó pillanatban nem kanyarodik el
a kisfa
ez az egyetlen fa a járáson
a sziken nem marad meg még az akác a meggy sem
csak ez a reves sefajta kisfa
a kisfa magasságában mozog jár akárha egyhelyben
istenem lehetséges hogy a fanny az
gyorsan fel akartam kapni a gatyát
de aztán mégse kaptam fel
valami hűs szellő jött alulról
jó volt így nézni a fannykát ahogy közeledik
a fannyka és nem a vadkan
ha a vadkan előtt nem ugrottam fel
miért ugranék most letolt gatyával mint a nyúl
most azért mégis jó lenne az a nehéz vasajtó
mert gukkeroz a fehér szamár a gazdája szemével
ő csak guggoljon ott a börtönben
én meg itt a budin
és csak jön felé is felém is
már nincs kirepedezve a sarka tapsikol a forró sóban
nincs rajta a saruja mossa a könnyes kamilla
tán kint volt a halászokkal a tavon az éjszaka
és kapott tőlük egy nagy halat
azt hozza skarlát kendőjébe kötve
csak most ne vágjon át senki a járáson
se a bolond postás se a tarhós néni
se a vályogverők se a tollasok
jön hallani vélem énekét
de hisz nincs rajta semmi
nem a skarlát kendő az amiben a halat hozza
hanem a kombinéja
gyere szállj le trónodról szarkirályfi
lépj ki nyugodtan a pantallódból
gyere ide a kopásba
emelj el egy tégla vajat a gangról
gyere a bibicek közé megsütjük ezt a szép halat
szállj le mintha ezt mondaná
csak el ne kanyarodjon
bele ne álljon mint szokott így pucéran a kénes vályúba
s várja míg le nem nyalja testéről érdes nyelvével
mind a piócát a csorda
csak el ne kanyarodjon ilonakertvárosba
áll a reves kis fa magasságában

áll a délibáb selymében
sóvirág közé hímezve
áll egylábon
de hisz ez nem a fanny a hullala se
nem is gém nem is gémes
tán a sóskopóról lebbent át ide az a flamingó
amit a tata vélt látni a cankók között
de aztán a tresnyeváci tiszteletes lepirította
hogy ő mindenütt kombinét levetkezett kombinét lát lebegni
jön felém cingár lábain a délibáb tocsogósában
kelleti magát
mind görcsösebben szorítom a léckeresztet
alá ne lebbenjen most a kátránykánya
nyakának ne ugorjon most a sóból a hóbundás hermelinke
s kiszívja nyaka vékony üvegcsövén mind rózsavíz vérét
a rózsaszín rózsa tetűjének is rózsavíz a vére
lebegteti a forgószél
csak fel ne csavarja az égbe lángoló selymét
vagy az örökmécsesből folyt szét s kapott lángra az olaj
áll elmélázva mintha csak fázna a selyme a kánikulában
mind görcsösebben szorítom a léckeresztet
csak alá ne lebbenjen a tüzet okádó kátránysárkány
ránk ne boruljon az égő kátrány
áll dideregve a semmi selymecske
a semmi vak selymecske
de hisz tényleg hermelin az ott a sóban
máris rápattant a vékonyka nyakra
szivattyúzza a hóbundás hermelinke
a sóba tepert flamingó vérét
mind összevérezte máris hóbundáját
mind összerózsaszínezte
s én csak nézem szarom satuja által a mennyezet alá szorítva
nézem ahogyan a hóbundás hermelinke széttrancsírozta a láng-
[selyem
flamingót a sziksóban
nincs már idő felkapni a gatyát
kitöröm a léckeresztet
és verem
agyonverem a flamingóba csimpaszkodó hóbundás hermelinkét
ki dörzsölte át a tested rózsavízzel kérdi fanny
a délibáb tocsogósában trappolva előlem
dobd már el azt a keresztet

UTASSY JÓZSEF

Tíz mondat

A vándormadarak kulcsa hóra zárja az egeket.
A füvek sóhaja, akár a szomorúfűzeké, megfagy.
Ma még utcaseprő szelekkel barátkozom a sarkon.
Nem vagyok szegény, de a szegénység remegtet most is.
Kinek dadogjam el, ha nem neked: miért is élek?!
Nem veszem tudomásul fiúnk halálát. És kész!
Két nagy szemem reflektora megszégyeníti a gyertyákat.
Fekete vitára magához rendelt az Isten. Gyere máskor!
Korbáccsá sodródnak a szelek. Jaj nektek, magány jegenyéi!
Egy pohár csönd unatkozik az asztalon. Belenézek. Elreped.

Őszi terror

Lombriadalom.
Megtizedeli a szél
a leveleket.

Holdvilágnál

Turkál, szimatol,
röfög a sündisznócska.
Pisszeg egy sikló.

Téli magány

A tó zsebtükrén
féllábon állva alszik
gunaram, ludam.

K. B. portréja

Kiskun arc. Konok.
Szítja szemét a távol.
Elidegenül.

CSERNÁK ÁRPÁD

A fényképész

„Epiktetosi apokrif: Ne ess kétségbe, ha az egyik lábad elhagyott — egy egész lábnyi súllyal másképp hogyan lehetnél könnyebb?"

MÉSZÖLY MIKLÓS

A Vár utcában az antikvárium felé ballagtam. Oda benézek néha. Tudod, abban a kellemes üres-független állapotban, amikor az ember úgy érzi: most minden megtörténhet vele. Nézegettem a pusztuló szürke házakat, a még mindig megmaradt, fényesre csiszolódott utcaköveket; aztán átnéztem a túloldalra, s ott, a többihez tragikusan hasonlító, orra bukó ház félig nyitott ajtajában megláttam egy embert. S ahogy megláttam: megszédültem. Olyan érzés volt, mint mikor az ember attól fél, hogy megőrült. Mert ott a félig nyitott ajtóban egy fél embert láttam állni, vagy inkább lebegni. Deréktól fölfelé minden rendben volt, de alatta semmi. Embermagasságban egy felső test, egy ősz fej, egy derűs nyugalommal szemlélődő szempár, és az ember vállán egy fekete galamb. Fölöttük egy félig lehúzott, azaz: lecsúszott rozsdás redőny, s mellettük, az ajtó üvegén: megpöndörödött, elsárgult fényképek. A ház kijjebb állt, mint a többi — mint egy kissé kihúzott és úgy felejtett asztalfiók — és az oldalán egy tábla: FÉNYKÉPÉSZ.

Nem mentem el az antikváriumig. De a következő napokban többször eszembe jutott a fényképész: a félig nyitott ajtóban lebegő emberke és a fekete galamb. Nem volt szükségem fényképre, mégis elmentem hozzá. Most csukva volt a szürke olajfestéket vedlő ajtó. Kopogtattam, majd beléptem.

— Jó napot!

— Igen, igen! Rögtön jövök! — szólt ki a romos helyiség homályából egy üde, gyerekes hang. Kisvártatva megjelent a fényképész, mankóira támaszkodva. Egyetlen — felső testéhez mérten aránytalanul rövid — lába nem látszott ott a félig nyitott ajtóban.

— Egy képet szeretnék...

— Tessék, csak, tessék — mondta, és kedélyesen egy kis piros műanyag székre mutatott —, mindjárt hozom a gépet. Eltűnt egy fal mögött, ami szintén tele volt ragasztgatva képekkel. És a képeken emberek. Rengeteg ember. Amikor visszatért: látta, hogy ezeket nézegetem.

— Május elsején csináltam őket. Aztán kitettem belőlük egy csomót, é ahogy felismerték magukat az emberek ezeken a képeken: úgy jöttek!... ren geteg kép elfogyott ezekből — meséli, mint valami nagy sikerélményt, miköz ben beállítja és felkattintja a lámpákat.

— Igazolványkép lesz?

— I-igen... igazolványkép...

— Tessék szembefordulni, mert az igazolványképeknél ezt megkövetelil

— Nem érdekes... — mondom — nekem más célra kell...

— Jó, hát akkor csalunk — mondja nevetgélve —, tessék kicsit oldalt fo dulni, úgy, nagyon jó lesz — mondja, és kattogtatja a gépet. Amikor felállo meglátok a szekrény tetején egy névtáblát, elsárgult újságpapírral letakarv

— Nem szeretem, ha tudják a nevemet... A múltkor is leírták valami újságban... olyan dühös voltam... — nevet. Ősz haj, ősz szakáll, elálló, hegyes manófülek, világos szemek. — Még amikor apám fiatalember volt, egyik barátja agyonlőtte magát egy lány miatt. A pap nem akarta rendesen eltemetni, mert hogy öngyilkos lett... Erre apám megtépte azt a csuhást... A barátját meg rendesen eltemették. Ebből aztán nagy botrány lett. Apám megijedt, és két társával át akart úszni Jugoszláviába... De arra jött egy vontatóhajó, és az egyik fiú valahogy megzavarodott a hullámoktól, és a hajó alá került... mit tudom én... szóval megfulladt... — Könnyedén, gördülékenyen mesél egy kis szekrényke tetején ülve, mankóit maga mellé támasztva. Az s-eket, sz-eket kicsit sejpegve ejti, ettől a beszéde gyerekesnek tűnik. — Aztán a hazai lapok azt írták, hogy V. F. meg a barátja, miután halálba kergettek egy fiút, megvertek egy papot, menekülni próbáltak, és menekülés közben vízbe fojtották egyik társukat... Távollétükben mindkettőjüket halálra ítélték. Nahát, ezért nem szeretem én sem, ha leírják ezt a nevet. — Ez az érvelés nekem kevésnek tűnt, hát megjegyeztem:

— De hát maga akkor még nem is élt.

— Nem, hát persze, hogy nem, én csak '31-ben születtem, ez az eset még még az első világháború végén történt... De apám elmesélte nekem az egész történetet még gyermekkoromban... és hát azóta nem szeretem, ha leírják ezt a nevet. Engem ugyanúgy hívnak. Ez valahogy belém vésődött... Aztán visszajött ő később... Visszaengedték. Kint nősült, akkor már megvolt a nővérem... Szerencsére látta valaki a szerencsétlenséget a partról, és tanúskodott, hogy nem úgy történt, ahogy az újságok írták. Visszajöhettek, de nem hozhattak semmit magukkal, csak egy-két gyerekruhát. Aztán amikor — éjjel — eljöttek: fölgyújtották a házukat. Mert hát kint szép nagy házuk volt. De apám vissza akart jönni. Pedig mi szerbek vagyunk. Azt jelenti a nevünk, hogy: Vizecske. Az ottaniak meg azt hitték, hogy mindenki bennégett. — És megint nevetgél. (Nevezzük, csak V.-nek, hiszen nem szereti, ha leírják a nevét.) — Szóval... aztán '31-ben megszülettem: nekem ezzel kezdődött. Ha tudtam volna, hogy mi vár rám!? '43-ban, gyerekként bejártam a tabi Gestapó-irodába... Az úgy volt, hogy az egyik német tiszt — Werner vagy Walter — jött almát venni a Kökény nénihez. Mutogatott a német, hogy mit akar, de a Kökény néni nem értette, én meg tudtam már egy pár szót németül: mondom, hogy almát akar venni. A Kökény néni 8 vagy 10 fillérért árulta az almát, én meg azt mondtam a németnek, hogy 20 fillér kilója — meséli V., kaján mosollyal az arcán —, hát ennyiért vitték az almát. Engem meg megkedveltek és megengedték, hogy bejárjak az irodába. Még a nyakában is lovagoltatott ez a tiszt. Walter, igen, azt hiszem, mégiscsak Walternak hívták. Aztán kérdezi egyszer apu, hogy van-e ennek a Walternek egy olyan sárga bőrtáskája. Mondom, hogy van. Hol szokta tartani? Mondom: a szék karfáján. Azt mondja apám: abban van egy papír, azon egy névsor, csupa rendes ember, azt valahogy el kéne lopni. Mondom apunak: Te mindig azt mondtad: aki hazudik, az lop is, és aki lop, az ölni is képes... Hát én most lopjak? — V. harsányan felkacag. — Ez más! — mondja apám — ez nem lopás, ez hőstett. Mert ezzel egy csomó rendes ember életét tudjuk megmenteni. Mondtam, hogy jó, akkor elhozom ezt a papírt, amikor a Walter elmegy a Kökény nénihez almáért. Így is történt. Amikor ő elment, én kivettem ezt a papírt, átszaladtam vele apuhoz, ő gyorsan leírta, aztán visszacsempésztem. Ketten nem hitték el, akiknek szólt apám. Azokat ki is végezték... a Czinger Gazsi, szegény, az nem hitte el, hogy ő is a listán van... meg

hogy egyáltalán ilyen lehetséges... Aztán ennek a Walternek még a pisztolyát is elloptam. Amikor kiment a kúthoz reggel inni meg mosakodni, a zubbonyát meg a szíját mindig levetette, és odaakasztotta egy bokorra. Ezt én meglestem, elbújtam a bokorba, aztán szépen kicsentem a pisztolyát, a pisztolytáskát meg visszakapcsoltam. Jött egy baromi nagy harckocsi, arról kiabáltak a Walternak, hogy jöjjön, mert itt vannak az oroszok. Ő meg gyorsan összekapta a holmiját és rohant... Soha többet nem láttam... Harminc évig megvolt ez a pisztoly. Persze sohasem használtam. Azaz... — és itt V. kissé oldalt néz — ... egyszer megmentettem vele az életemet... de nem lőttem le senkit... Van itt egy veszedelmes cigány. A Kondás Miska! Nem ismeri? — Mondom, hogy nem. — Az betört hozzám az üzletbe. De betört az már mindenhova. Ült is. Baromi erős. Fiatal korában bunyózott is. Aztán ha iszik, nem tudja, mit csinál. És sajnos állandóan iszik. Betört ide, rám rontott, összetörte a lámpáimat, arra ráfogtam a pisztolyt... Az anyád istenit, mondtam neki, most szétlőhetném a fejed, hiába vagy olyan erős, én meg nyomorék... Erre — meglátta az asztalon a sakkomat — azt mondja: sakkozzunk. Mondtam, hogy jól van. Letettem magam mellé a pisztolyt, és sakkoztunk. Én meg első osztályú sakkozó voltam, megvertem egymás után ötször. Ez imponált neki. Közben egy kicsit ki is józanodott. Megeskettem az anyja meg a gyerekei életére; ha megígéri, hogy soha többet nem csinál ilyet, és ha meglát, átmegy a túloldalra, akkor nem bántom. Megfogadta. Akkor már úgy remegett, mint a nyárfalevél. De tartja is ám a fogadalmát. Ha meglát: átmegy a másik oldalra, és onnan üdvözöl. Haptákba vágja magát, szalutál, és átkiabál, hogy: Tiszteletem fényképész úr! Szóval, akkor hányat csináljak a képből?

— Hármat.

— Jó, akkor hármat... és jövő kedden jöhet is érte.

*

Egy hétre rá, kedden elmentem a képekért.

— Csináltam hetet. De nem kell kifizetni, csak hármat. A többi ráadás.

— Egészen jó kép. Lehetne ebből nagyobbat is... levlap nagyságút...

— Persze... csinálunk belőle levlap nagyságút... — Fizetni szerettem volna. Csak ötszázas volt nálam, azt nyújtottam felé.

— Hú, ebből nem tudok visszaadni — nevetgélte.

— Átmegyek a boltba, felváltatom.

— Jaj, ha már a boltba megy, hozna nekem egy szál kolbászt?

— Persze. Milyet hozzak?

— Olyan húszforintost. Adom a pénzt...

— Hagyja csak... majd... Addig itthagyhatom a holmimat?

— Persze, tegye csak ide be, mert ha kint hagyja, könnyen elvihetik... Volt már rá példa... Ebben az utcában rengeteg a cigány. — Beléptem a pult szerepét betöltő kis szekrényke mögé, és óhatatlanul megláttam nyomorult kis vackát. Cellányi szobáját. Benne egy szék, vízcsap, és elnyűtt pokróccal letakart ágyán a fekete galamb.

Miután visszatértem a boltból az aprópénzzel meg a kolbásszal, ismét mesélni kezdett:

— '59-ben ilyen szörnyű remegés jött rám — kezét és egész testét rázva illusztrálja és nevet —, nem tudom, mi volt, de az orvosok azt mondták, hogy idegrák... Kérdeztem, hogy ezzel meddig élhetek? Hát, maga erős fiatalem-

ber — mondták —, még elélhet vele 4-5 hónapot... Most meg már 60 éves vagyok. De akkor bent tartottak, egy évig fektettek. Aztán kiderült, hogy csak csontgyulladásom volt, de a jobb lábamat le kellett venni... Mondtam, hogy pusztulnék inkább el, hát hogy fogok úgy kinézni, de volt ott egy nagyon kedves doktornő: Margitka, most is mindig hozzá járok, azt mondta: nem szabad így beszélni, sokan élnek még ennél nagyobb hibával is..., aztán olyan szépen megkézimunkázott... nem látszik semmi, ilyen sima, mint a tenyerem — egyik tenyerével végigsimítja a másikat — ... valósággal megkézimunkázta — ismétli nevetgélve, és kezével olyan mozdulatokat tesz, mintha stoppolna. — Aztán amikor Pesten voltam műlábat csináltatni, így felakasztottak — két kezét a magasba tartja —, hogy méretet vegyenek. Ott lógtam, és jöttek a varrás csodájára járni... Nahát, milyen szép... Hol csináltatta? Mondogatták, kérdezgették és nézegették, én meg fent lógtam — nevet —, mondtam, hogy ki csinálta...

— És a másik lába is akkor sérült meg... a csontgyulladás miatt?

— Ja, nem! — kiált föl, legyint és nevet. — Elütöttem egy teherautót... Rapityára ment ez a lábom is... egy darab a lábszárcsontomból el is veszett. Telefonáltam a Margitkának, hogy kész, most már teljes roncs vagyok... De nem, mondta Margitka, biztos túloz, biztos meg lehet azt szépen csinálni... Aztán amikor meglátott, azt mondta: hát nem túlzott. Na ugye, mondtam. Ja, hát nem gondoltam..., azt hittem, túloz. Aztán ezt a lábamat úgy-ahogy összerakta. Hát csoda, hogy egyáltalán maradt belőle valami... Persze platina van benne végig. Hat centivel rövidebb lettem, de hát csak maradt egy lábam — nevetgéli. Aztán volt egy időszak, amikor nem akartam élni... bevettem egy csomó gyógyszert. Persze először nem annyit, hogy halálos legyen, csak elkábítottam magam... mert azt úgy kell: először csak elkábítja magát az ember, aztán másodszorra már elég kevesebbet is bevenni, az is elég, az is azonnal végez az emberrel. Így kell csinálni, ha biztosra akar menni az ember, mert különben kimossák...

Én galambász vagyok. Volt akkor ötven szép postagalambom, és ebben a kábult állapotban levettem sorba mind az ötven galambnak a fejét... Ez a nővéremnek nagyon gyanús lett, mert emlékezett arra, hogy egyszer azt mondtam: csak addig akarok élni, amíg a galambjaim... Elvitt orvoshoz. Hát ez volt a pechem: így maradtam meg... Nem voltam magamnál... nem tudtam, mit csinálok. De most megint van egy galambom... most tanítom repülni... Itt van velem. Hát itt is lakom én most; eladtam a házamat... majdnem csődbe mentem: nem ment a bót... a lábamból a platinát is el akartam adni, de a Margitka nem engedte. — V. úr az egyik mankójával a galamb felé piszkál. — Így szoktam elhessegetni, ha olyan helyen van... mert hát ez mindenhova odacsinál — nevetgéli —, de nyugodtan kimehetek vele az utcára: nem hagy el: ott ül a vállamon.

*

Amikor legközelebb elmentem hozzá: néhány régi képet vittem, hogy készítene belőlük másolatot. Elvállalta. Aztán pöci-fociztunk egy általa készített pályán, az ő lehetőségeihez idomított szabályokkal. Egy asztalra fektetett politurozott szekrényajtó volt a pálya, két végén két kis kapu, a közepén lyukas hálóval. Megkérdezte, nincs-e kedvem játszani, mondtam, hogy dehogynincs. Leültünk a szekrényajtó két végéhez, egyik kezünket bedugtuk a hálón, és ugyanazzal a kézzel lőttünk és védtünk. Ő nyert 6:5-re.

Aztán a nővéréről, Teriről mesélt. Nem is tudom már, hogy jött szóba. Talán a hitről, a vallásosságról esett szó, s az ő nővére apáca volt.

— A nővéremtől hallottam az egész történetet. Eszter, egy erdélyi kislány, tizenhárom éves korában arra ébredt, hogy egyenruhás románok betörnek a házukba, és meggyilkolják a szüleit. Az egyik visszajött, és vetkőztetni kezdte a halott asszonyt. Erre a kislány kibújt az ágyából, az asztalhoz settenkedett, és az ott heverő konyhakéssel hátba szúrta a románt. „A mellén jött ki a kés" — így mondta Eszter.

A szomszédok átszöktették a határon, itt kallódott, végül egy zárdában kötött ki, ahol Terus is szolgált. A zárda főnökasszonya keményen nevelte a kislányt. Például: egész éjszaka krumplit kellett pucolnia a pincében. Az egész zárdának ő pucolta meg a másnapi ebédrevalót. Amikor ezt megtudta Terus, ő is lement neki segíteni. Így ismerkedtek meg közelebbről.

Aztán az ötvenes években elhurcolták az apácákat, bezárták a zárdákat. Az egyik nagybátyánk, aki kommunista volt, megtudta, hogy mikor jön az ÁVH a Terusék zárdájába, és úgy intézte a dolgot, hogy Terus késve érjen oda. Elállította az órákat.

Amikor Teri bement másnap a zárdába: már ÁVH-sok fogadták. Mondta, hogy ő is apáca, s ha a többieket elhurcolták, akkor őt is vigyék ugyanoda... Radics Boldizsár ezredes meghallotta a lány kiabálását, odament, félrehívta. Kérdezte, hogy mit akar? Miért akar oda menni, ahol a többiek vannak? Teri elmondta, hogy elsősorban Esztert szeretné kimenteni, vagy ha nem lehet: legalább a közelében lenni. Radics megígérte, hogy segít, ha Teri lefekszik vele. Persze a Terus hallani se akart erről. Végül azt mondta a tiszt: ha megígéri Terus, hogy minden hónapban egyszer találkozhat vele, akkor azonnal intézkedik, hogy Esztert szabadon engedjék.

Teri ebbe beleegyezett, és be is tartotta az ígéretét. Radics is: Esztert elengedték. A két lány kivett egy szobát; takarítást, betegápolást vállaltak: ebből éltek. Teri minden hónapban, ugyanabban az időben találkozott az ávóssal a Gyöngyvirág presszóban.

Radics persze arra számított, hogy egy év alatt beleszeret a Terus. Aztán amikor letelt az egy év, felvitte a Gellért-hegyre. Feleségül kérte, de a lány nem egyezett bele. Akkor a tiszt erőszakoskodni kezdett, de a Teri nem állt kötélnek. Erre Radics előkapta a revolverét, és a szájába dugta a csövét... a saját szájába. Aztán Terire fogta a fegyvert és azt mondta, hogy mindkettőjüket megöli. Terus úgy mesélte, hogy teljesen megbomlott az elméje annak az embernek. Nem tehetett mást: odament hozzá és megcsókolta.

Aztán — sok év után —, amikor a Terus meghalt; Radics is eljött a temetésre. Civil ruha volt rajta, és nekem úgy tűnt, mintha egy kicsit részeg lenne. Egy nagy csokor fehér liliomot hozott a Terus sírjára.

*

— Jól menő üzletem volt, amikor megismerkedtem Évával. Abban az időben volt sztár a Németh Lehel. Ismertem személyesen. Mindig elmentem a fellépéseire, és nagyszerű fotókat csináltam róla. Direkt beállt nekem olyan mutatós pózokba. Ezekből a képekből aztán rengeteget eladtam... Szóval annyit kerestem, amennyit nem szégyelltem.

Egy ilyen koncerten ismerkedtem meg Évával. Nagyon jó volt vele, de nem akartam elvenni. Gyakran rosszul voltam, furcsán éreztem magam. Azt mondta az orvos: valamitől pusztulnak a fehérvérsejtjeim, s ha nem tudnak rájönni

hogy mitől, hát bizony néhány hónapon belül végem lesz. Elmondaná ezt egy hölgy előtt?, kérdeztem tőle. Mert nekem nem hinné el. Azt gondolná: csak azért mondom, hogy ne kelljen elvenni. Bementem Évával, és az orvos mindent elmondott neki őszintén. Éva nagyon meghatódott, sírt, elárulta, hogy terhes. Ennyit tudtam, hogy terhes, de csak tizenhat év után találkoztam a lányommal. Szóval, akkor hetekig vizsgálgattak, de nem találtak semmit. És a vérképem egyre romlott. Akkor még feladtam egy lapot Évának, amin elbúcsúztam tőle.

Egyszer azt kérdezi tőlem az orvos: Nincs magának rossz foga? Dehogyis nincs, rengeteg, mondtam. Tényleg volt több rossz fogam, de nem mertem megcsináltatni őket, mert rettentően féltem a fogorvosoktól. Leküldött a fogászatra. Egy olyan orvos állt ott, mintha hentes lenne: nagydarab, melák ember csizmában, bőrkötényben... Remegtem, mint a nyárfalevél. Mit remeg, jóember?, azt mondja. Nem bántom én magát, csag megröntgenezzük. Így is történt: akkor csak röntgenfelvételeket készítettek a fogaimról. Aztán néhány nap múlva visszahívtak. Azt mondja a fogorvos: Itt van ez a hölgy. Ki kéne húznom egy fogát, de nem engedi, annyira fél. Most magán kell bebizonyítanom, itt előtte, hogy ez nem fáj, tehát viselkedjen férfihez méltóan: ha fáj, ordítson, de ha nem fáj: meg ne mukkanjon! Na, tátsa ki a száját, most csak megnézem... Kitátottam a számat, akkor még nem volt a kezében semmi; hátrahajtotta a fejemet, és valami kis nyomást, feszítést éreztem. Na fájt? Kérdezi az orvos. Micsoda? Hát még nem csinált semmit. Itt a foga. Mutatta a fogóval, amit valahonnan elővarázsolt, amikor hátrahajtotta a fejem. Magának fogdaganata volt. Azt mondja. Ez lett volna a baj? Ez. Akkor életben maradok? Úgy néz ki... egyelőre. Szóval kiderült, hogy ez egy varázsló, én meg egy málé nyakiglábnak néztem. A nő is látta, hogy nekem nem fájt, és akkor beült a székbe.

Ezután meg akartam keresni Évát, de kiderült, hogy közben férjhez ment. Hát ugye, útban volt a gyerek, ő meg úgy tudta, hogy meghalok. Egy nagyon jól kereső potentáthoz ment hozzá, valami vezető tanácsi emberhez. Én meg elköltöztem T.-be.

Később kiderült, hogy amikor Szibillke, mert így hívják a lányomat, már olyan tizennégy-tizenöt éves volt, sehogyan sem tudott kijönni az apjával... szóval a nevelőapjával, de hát ő úgy tudta, hogy az édesapja, természetesen... az ő nevét is viseli... És Évának is konfliktusai voltak vele; szóval hamarosan elváltak. És akkor Éva el is mondta a lányának, hogy nem ez az ember az édesapja... Szóval elmondta az egész történetet, és hogy én meghaltam.

Aztán T.-ben jártak, sétálgattak, és hát meglátták az én üzletemet, és rajta a táblát: V. F. Fényképész. Éva beküldte a lányát, hogy csináltasson igazolványképet. Aztán amikor kijött, megkérdezte tőle, hogy hogy nézett ki a fényképész. Szibillke meg elmondta, hogy féllábú. Nahát: ha ugyanúgy hívják és féllábú, akkor mégiscsak ugyanaz lehet, tehát él, gondolta Éva, ahogy később elmesélte.

Pár nap múlva eljöttek. Persze nem ismertem meg őket. Még Évát sem. Valami rémlett: nagyon ismerősnek tűnt, de nem tudtam, honnan. Szeretném megkérdezni, hogy vállal-e tanítványokat? Kérdezte az asszony. Mondtam, hogy nem. Pláne nem ilyen kislányokat... Én magányos ember vagyok, hogy nézne ki, ha ilyen kislányokkal foglalkoznék... Pedig maga el fogja vállalni ennek a kislánynak az oktatását, mert fényképész szeretne lenni... Mondtam, hogy nem fog menni; ő meg azt mondta, hogy igen... Szó—szó, szóval elmondta, hogy ő az az Éva, és ez itt Szibillke, az én lányom...

Aztán kitanítottam a szakmára, minden rendbe jött volna köztünk, de történt egy szörnyű eset. Szibillkét itt a parkban elkapta hét cigánygyerek, és megerőszakolták. Kórházba került, aztán Pestre vitte az anyja. Rendbe jött úgy-ahogy, de azt írta, hogy ő ide, T.-be soha többet nem tud visszajönni.

Én még egy párszor meglátogattam, de hát ez nekem nem könnyű. Aztán évekig semmit sem tudtam róla. És most kapok egy képeslapot Németországból; először nem értettem: ki a csuda írhat nekem Németországból? Aztán kiderült, hogy Szibillke. Azóta levelet is kaptam tőle. Azt írja: neki muszáj volt innen elmenni, annyi rossz emléke van: attól félt, hogy megőrül.

*

— Mekkora repedés van itt a falon... Nem kéne ezt megcsináltatni?

— Elmegyek én innen hamarosan.

— Hova?

— Elárulom magának: az a vágyam, hogy veszek megint egy házat, és lesz megint ötven postagalambom...

— És van már valami... van takarékbetétje... vagy...

— Ja, nincs, hanem játszom hat lottószelvénnyel, azon kell nyernem... Volt már hét kettesem...

— Hat szelvényen hét kettese?

— Hát amióta játszom.

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁJA

ZALÁN MAGDA

Italia nostra

LÍRAI APPENDIX KARINTHY FERENC ÚJ KÖNYVÉHEZ

„Édes Magdámnak legkedvesebb olvasómnak a régi szeretettel Cini" — áll, így, vesszők nélkül a kis könyvecskében, amelynek érkeztét megjelenésének híre óta türelmetlenül vártam. Bár jól tudom, az efféle „leg", amivel a kötetét dedikáló szerző megtisztelt, költői formula, nem szószerint vennivaló, mégis úgy éreztem, egy kicsit talán *majdnem* igaz is lehet. Az 1950-es évek második felébe nyúlik vissza ismeretségem Karinthy Ferenccel, és azt hiszem, valamikor a 60-as évek legelejétől számíthatom barátságunkat. (Családi barátságunkat. Vagyis négyszemélyes, később hármas kapcsolat volt, nem csak kettőnk közötti, férfi-nő úgy — bár ezt ma már, túl az ötvenen, kétes értéknek érzem. Egy kicsit még zavarba is hoz: ennyire antinő lettem volna „boldogult úrfi koromban"?)

Kezdetben az írót szerettem. Novellái, darabjai közül néhányat — *Ante, apud, Régi nyár, Dunakanyar* — jóízű irigységgel irigyeltem: én akartam volna megírni őket, annyira a saját hangom hallottam ki soraik mögül. Amikor 1965 egy aranyesős tavaszi reggelén még Budán ébredtem, de este már Rómában, oleánderek illatában tértem aludni, változott körülményeim a Karinthy-köteteket egyszeribe kozmikus magasságokba emelték: az „elveszett pokol" — saját elbeszélésem címét használom — édesen fájó megidézőivé lettek. Nekem Pest huszonhárom évig, első hazalátogatásomig úgy volt Pest, ahogy azt Cini novellái, darabjai, „nyelvelései", „ezazai" festették. Nem is tudom, mikor, hogyan váltott fókuszt hozzá fűződő kapcsolatom. Bár ma is legkedvesebb íróim közé tartozik, igazán már az emberé a szívem. Fesztől-pöftől mentes nyilatkozatai a hazai sajtóban, írásaiból kivilágló egyre gerincesebb állásfoglalásai, gyéren írt levelei igaznak tűnő melegsége egyre feljebb és feljebb emelték szívemben.

Cini volt az első hátrahagyott pesti ismerős, akivel nyugati életemben újra találkoztam. 1966-ban vagy '67-ben a Fradi vízipólósaival kapitányi minőségben Genovában járt, és én lapos pénztárcám ellenére vonatjegyet, szállodaszámlát nem sajnálva, odautaztam. Régi könyveim közül a legkedvesebbekkel és mamám sütötte beiglivel várt. Hogy országhatárokon át hurcolta a pakkot, tovább növelte szememben már akkor is életnagyságúnál valamivel nagyobb alakját.

Innen kezdve kapcsolatunk feltartóztathatatlanul sodródott addig a napig, amikor valami nem mindennapi eseményről beszéltem Rómában született, Torontóban felnőtt, washingtoni lakos, szavaimra kamaszhoz méltón csak félfüllel figyelő fiamnak, és az vigyorogva megkérdezte: „És mit mondott erre az a híres Ferenci Kari?" Akkor döbbentem rá, milyen folklórt építettem alakja köré. Csudás viselt dolgai, megjegyzései, megállapításai, mind az összes „cinizmusosok" állandó tartozékok lettek amúgy nem sok hőst ismerő életemben.

Legbecsesebb Cini-anekdotáimat nem másoktól hallottam, Pesten tanújuk, Rómában aktív mellékszereplőjük voltam. Jó tíz éve tervezem is, hogy majd egyszer megírom őket, mint az én „irodalmi történeteim". Az *Italia mia* megjelenése keresztülhúzta számításaim. Cini, nem vitás, elírta előlem történeteinket.

Bizsergő izgalomban ütöttem is föl a kötetet. Hogyan írta meg őket? Egy

lélegzetre végigolvastam a 150 karcsú oldalt. Aztán még egyszer, most már lassan, kettőzött figyelemmel. Mert attól féltem, talán az első nagy izgalomban átsiklottam sorokon, bekezdéseken. Nem siklottam át semmit. A történeteket, amiket vártam, Cini nem írta meg.

A dolog kicsit meglep, kicsit elszomorít, de kicsit meg is örvendeztet. Merthogy most mégiscsak megírhatom a tervezett kötetet. Vagy ha nem is azt, legalább némi szerény lábjegyzetet az *Italia mia* oldalaihoz, és ahhoz, ami róluk lemaradt. Nem merészelnék előállni kifelejtett kalandjainkkal, ha csak egy szemernyit is gyanítanám, hogy Cini feledékenysége szándékos volt. De azok után, hogy megírta a *Magnóliakert*et, benne nevemen nevezve a rólam mintázott római magyar lányt, paranoia lenne gyanakodnom.

A 46. oldalon például ezt írja: „... a Via del Babuino egy picinyke darabja is fölrémlik, abban lakott barátunk, Lénárd doktor..."

És vagy 20 évvel Lénárd doktor után, 1966 őszétől 1967 nyaráig én. Ugyanabban a házban. Ugyanazon az emeleten. Az *Egy nap a láthatatlan házban* és a *Völgy a világ végén* írója viziavije volt egy bizonyos Nelly nevű magyar hölgynek, első római főbérletem előttem volt lakójának. 1971 elején, amikor Lénárd Sándor *Római történetek* című kis kötetének olasz fordítását ismeretlenül megküldtem az akkor már jó ideje Brazíliában élő szerzőnek, megírtam neki, hogy azok közül a falak közül keltezem soraim, ahonnan hajdani kedves szomszédját a közeli San Giacomo kórházba szállították, hogy többé már ne is térjen vissza. Lénárd apró betűs, nehezen olvasható öregember-kézírással — csak 61 éves volt, de túl egy agyvérzésen — így nyugtázta levelem: „Pontosan tíz évig nézte a mi ajtónk az övét a Babuino quarantotto utolsó folyosóján! (...) És együtt néztük az ablakból a szövetségesek bevonulását a Via Babuinóba." Házi archívumocskámban őrzöm a kéziratát annak a rádióműsornak, amely a Petőfi adón búcsúztatta, 1972. június 21-én, a brazíliai magányában elhunyt Lénárd Sándort. A nekrológ — hajdani pesti kolléganőm munkája — egy sorában rám utal, nevem említése nélkül. „Még a télen elküldtem hozzá két fényképet, amely a római Via Babuino utcai *(sic)* lakása ablakából látható tájat ábrázolta. Barátnőm is abban a lakásban élt, ő fényképezte és küldött belőle nekem." A fotókról nincs másolatom, de jól emlékszem rájuk. Az ablak elé állított íróasztalnál készültek. Kusza háztetők közé ékelt zsebkendőnyi, oleánderes teraszocskák és a szemközti templom csillogó toronygombja, rajta valami csonkaság, mintha valamikor még lett volna valami a kis rézalmán. Lénárd Sándor a rádiós kollégám küldeményét megköszönő levélkéjéből tudtam meg, mi is hiányzott a toronygombról. „Hej, amikor egy kis német ágyú elvitte az angol templom szélkakasát... ugye képzeli, milyen szép idők voltak..."

Első római szállóvendégeim Cini és Ági voltak. A Via del Babuino 48-ban. Úgy egy héten át hármasban laktuk a két helyiségből álló műteremlakást. Soha nem említették, hogy valamikor már jártak a házban. Hogy én említettem-e, ki lakott előttem az emeleten, bizony nem emlékszem, de ha nem mondtam, ők lehettek a fél kézen megszámlálható kevesek, akiknek nem újságoltam el a dolgot. A hatalmas, kétfelől csupa ablak, L alakú szoba elfüggönyözött szárában állt az ágyam — jó széles, a szobrász Tóth Imrétől kaptam, mert új házában, a falatnyi hálószobában nem fért el — ott aludtak Karinthyék, én meg egy keskeny heverőn, a függöny előtt. Tőlem jobbra, egy választófalként használt könyvespolc mögött, egy másik függönyszár mögé rejtve volt a konyha, pontosabban fiókos szekrényre állítva egy kétplatnis villanyrezsó. *Sachlich*-műtermemhez járt még egy váratlanul elegáns, halványkék csempés fürdőszoba. Ka-

rinthyék ottjártakor eleganciáján valamelyest csorbát ejtett, hogy a halványkék kádat főzés után a konyha függelékeként használtuk: ott mosogatott Ági. A háztartásból ez esett rá, mert valószínűleg ő még nálam is gyarlóbb szakács volt. Addigra engem a jó egyéves itáliai bohémélet egyre s másra megtanított. Lecsóban és mákos metéltben egyenesen szaktekintélynek számítottam a környéken.

A Via del Babuino Róma legszívében, a csudaszép Piazza del Popolo és Piazza di Spagna közé húz tengelyt. Jobbról, balról műkereskedők és képcsarnokok szegélyezik, közébük ékelve, közvetlenül kapum előtt az éjjel-nappal nyitva tartó Bar Notegen. Cs. Szabó később, a *Római muzsikában* a falu főterének nevezte. Juke boxja, állítom, sehol másutt fel nem lelhető unikum volt: éjjel-nappal Mozart, Vivaldi, Brahms áradt belőle. De hát unikum volt a Bar Notegen közönsége is. Szinte kivétel nélkül a közeli Via Margutta művészei látogatták a félig kávéház, félig szatócsbolt helyet. Festék- meg agyagfoltos, többnyire rojtos szélű, lyukas nadrágokban, klaffogó, fűzőtlen cipőkben állítottak be (ami akkoriban még nem volt elfogadott viselet). Éhenkórász alakoknak hihette őket az idegen. Persze akadt köztük szép számmal az is, de nemzetközi rangú mester is, a Bolaffi-katalógusból. Notegen úr, a tulajdonos jobban értett a képzőművészethez, mint a kereskedelemhez. Nemegyszer láttam, amint a rendelt kávé vagy rövidital mellé készpénzkölcsönt is csúsztatott. Vagy éppen ez igazolta kitűnő kereskedelmi érzékét?

Karinthyékkal vacsoráink után többnyire újra leereszkedtünk az ötödik emeletről, hogy belevessük magunkat a római belváros, ahogy olaszul mondják: a Centro Storico éjszakai sűrűjébe. A műveletet majdmindig Notegen bárjában kezdtük, és hajnal felé hazatérve, ott zártuk. Illetve dehogyis zártuk. Notegennél Ági még vett egy doboz mosóport vagy egy zacskó kristálycukrot, mert élvezte, hogy mindez éjfél után is kapható, én egy-két szó erejéig elcsevegtem a pincérrel addig, amíg Cini felhajtotta ég tudja hányadik duplájá, amitől műtermecském holdsütötte félhomályában jó időre még tovább sistergett jókedve.

Képtelen vagyok visszaidézni, mit beszéltünk egy héten át hármasban minden éjjel, az ágyra kuporodva, csak arra, hogy eszelősen sokat nevettünk. Hónapokkal később szomszédom, egy fiatal zeneszerző elmesélte, hogy azokban a napokban költözött az emeletre, amikor Ciniék nálam vendégeskedtek, nem tudta, ki a tőszomszédja. Az első este érdeklődve hallgatta a számára érthetetlen nyelvbe ágyazott kacagásokat. Éjszakai bagoly volt, zajos jókedvünk nem zavarta, csak irigykedéssel töltötte el. És kíváncsisággal: vajon hová valósi szomszédja, és kik annak vendégei? A második nap, amikor éjfél körül újra rákezdtük, még kíváncsibb lett. A harmadik napra már nem tudta türtőztetni magát, amikor vacsora után hallotta, hogy elmegyünk, ajtaja mögött lapult, míg csak haza nem térünk, akkor két hatalmas kutyáját pórázon fogta, mintha csak éppen sétálni készült volna velük, és elénk lépett a folyosón. A kutyák valami pesti anekdotát idéztek valamelyikünk emlékezetébe, egymás szavába vágva beszélni kezdtük, bele-beleröhögve saját mondatainkba. A kutyák mellett álló személyt észre sem vettük. Szomszédom később elmesélte, családnak ítélt bennünket, igencsak jókedvű és földöttébb összetartó családnak, akik minden éjjel órákon át szóval tartják egymást, csak azt nem tudta pontosan, kinek kicsodája a két nő és egy férfi. Kicsit irigyelt és kedvelt bennünket. Az ötödik átdorbézolt éjszakánk után már nem volt ebben ennyire biztos. Ugyanakkor, amikor az első alkalommal nem hallotta a falon túlról érkező idegen nyelvet és ha-

hotázásunkat — vallotta meg később, amikor már kávékölcsönkérő, telefonüzenet-közvetítő, jóismerősi viszonyba keveredtünk — fura hiányérzettel, rosszkedvűen aludt el a csöndben.

Én nem sokat aludtam azon az első csöndes éjszakán. Magamban végiggondoltam az együtt töltött napokat. Búcsúzásunkat többször is. Délután még megfőztem utolsó lecsómat, Ági még egyszer letérdelt a halványkék kád elé és elmosogatott, nagy hanggal voltunk, tovább folyt a nevetés. Aztán nekiláttunk hármasban lecipelni a kocsiba a rengeteg zacskót, csomagot, bőröndöt, és egyszeriben elcsendesedtünk. Én legalábbis egy szót nem szóltam egész idő alatt... Öt emelet lift nélkül, üres kézzel sem gyerekjáték, hogy összecsomózódva érezzem a lábikrám izmait, érthető lett volna. De a fizikai megpróbáltatást nem is nagyon nyugtáztam, annál jobban sajgott a szívem. Igyekeztem lépcsőmászási légszomjba burkolni visszafojtott hüppögésem. Hogy elmennek, én maradok, taljánok között újra árva magyar, ki tudja, mikor látom őket újból, ha látom őket valaha is, satöbbi. Szívszakajtó melodrámai hangulat. Időhúzásnak körülményesen elrendeztem az utolsónak lecipelt csomagot a kocsi hátsó ülésén, lassan húztam vissza fejem a feltornyozott pakkok közül, tétován megálltam a járdán, várva, hogy ég a földdel összeboruljon, amikor majd Cini és Ági utoljára átölelnek, megcsókolnak... Cini koreográfiája váratlan volt. Mire fölegyenesedtem, ők már bent ültek a kocsiban. Cini letekerte az utasablakot, és Ági orra elé behajolva félvállról odaszólt nekem: „Szia, Magda!" Azzal a gázba lépett, a kocsi elhúzott mellőlem, ott maradtam a járdaszegélyen, hüppögésre álló szájjal, és a távolodó kocsiból kilebbenő üzenettel: „Ha felénk jársz, ugorj fel!" Cini, az édes, tudta, hogyan kell belém fojtani a búbánatot. Hogy máig megmosolyogtat az emlék, természetes. Már különlegesebb, hogy akkor, nyeldesett könnyekkel a torkomban is meg tudott nevettetni.

Az *Italia mia* 48. oldalán olvasni: „Egy vasárnap Kardos fölpakolta kedvenceit az intézet minibuszára, s kikocsikáztunk a Nemi-tóhoz, akkor volt az eperszüret, a *Sagra delle fragole*..." Az 1970-es évek első felében Cini, Ági és én egyik Via Margutta-i barátomtól kölcsönkapott, konzervdoboznyi 500-as FIAT-tal ugyancsak kirándultunk Nemibe, mi is az eperszüretre. Nem említették volna Kardossal tett első útjukat a vidéken, így aztán olyan dölyfös hangulatban mutogattam a mellettünk elvonuló tájat, amint a legtöbb Róma-imádó teszi: mintha az egész atyai örökség, személyes tulajdon, de legalábbis a kalauzoló két keze munkája lenne. Cini a volánnál, Ági térképpel, útikönyvvel mellette, én a hátsó ülésen, osztozva a szűk helyen a jókora zacskó élelemmel, amit összecsomagoltunk. Alig értünk ki a városi forgalomból, Cini rendelkezett: kér egy zsemlét. Ági szeletelt, kent, vágott, sózott. Ismerve, mennyire van hitelesítve férje, míg Cini tömte magába az első zsemlét, már készítette a másodikat. A szűk helyen, ha három keze van a művelethez, az is elkelt volna, de rögvest kiderült, négy kéz is kevés lenne Cini kiszolgálására. Cini kenés közben újabb instrukciókat adott: nézze meg Ági, de gyorsan, gyorsan, mit is mond az útikalauz arról a bizonyos római hajós csatáról, ami a Nemi-tón zajlott. Ági freskón ülő angyal türelmével, egyik kezében vajas késsel, másikban a kötettel, harmadik híján térdén a zsemlével kikereste a kért információt. Igen, a csata megesett, ekkor meg ekkor, az ellenség által elsüllyesztett római hajók a vízparti múzeumban láthatók. „Írd fel, hogy megnézni" — intézkedett Cini, és falt tovább.

A hajókat aztán nem néztük meg, ma már nem emlékszem, miért, arra annál inkább, hogy Cinit a dolog nagyon bosszantotta. Néhány percig. Akkor fel-

értünk a faluba, és az intellektuális veszteségért láthatóan kárpótolta az egész Nemit belengő eper- és szamócaillat. Kisebb-nagyobb kosárkákban vagy tálkákban árulták minden utca teljes hosszában a házak mögötti kertek harmatfriss gyümölcseit. Vettünk is, emlékezetemben úgy él, rengeteget. És ettük, rögvest a helyszínen, helyi szokás szerint narancs- vagy citromlével, meg cukorral ízesítve, illetve sűrű tejszínnel meglocsolva. Cini művelődéstörténeti jelentőségét tulajdonított a ténynek, hogy Nemiben az eperhez viszont nem adnak felvert tejszínhabot. Késő éjjel értünk vissza Rómába, Cini trikója, mint torkos kisóvodásé, csupa maszatos piros folt. Nem különösebben zavarta. Ahogy volt, beállítottunk a Bar Notegenbe, ahol Ági és én tömött kacsákként pihegve néztük, amint tisztességgel bevacsorált.

Az 51. oldalon három név ötlik a szemembe. Az első a *Foro Italico*, amelyről írja, hogy 40 évvel korábbi, első római útján a gyorsúszóból lett sportújságíró, Bárány István kérésére kereste föl. „Szilágyival ki is villamosoztunk-kutyagoltunk odáig, piszok messzire: a munkálatokat bizony még igen-igen kezdetleges állapotban leltük, csupán a gödör kiásásánál tartottak." És a másik két név: „Annál érdekesebb amarra a rőt *Ponte Milvio*, amin a *Via Flaminia*, az északra vezető antik országutak egyike halad át: ez Róma legrégebben álló hídja (...), ütközetek, véres csaták színtere..."

Harmadik és utolsó római lakásom, ahol ugyancsak jártak, Cini többször is, a Monte Milvio „budai" oldalán volt. A hatalmas tetőterasz bugainvilleái között egyfelől a hídra esett kilátás, azon túl a Via Flaminia sugarára, amelyen vagy 30 perces kellemes gyalogsétával a Piazza del Popolóhoz érhetni, másfelől a Foro Italicóra lehetett látni (dehogyis van „piszok messze" a várostól): Mussolini aranyozott betűkkel vésett neve a bejárati obeliszken, muszklis márványatléták a pálya körül. „Nagy, véres húsokat akarok enni" — mondta megérkezésekor minden alkalommal Cini, markomba gyűrt jó néhány lepedőnyi olasz bankjegyet, és elzargatott a Ponte Milvio terén található fűszereshez. Nagy véres húsokat ott ugyan nem árultak, de jóféle olasz kenyeret, sajtokat, felvágottakat rogyásig. Utóbbikból Cini kiváltképp a mortadellát szerette, ezt a csecsemő seggecskéjének gyönge színét idéző, lírai felvágott költeményt, meg szöges ellentétét, a füstön edzett, fűszertől harsány disznóságot, a porchettát.

Itt, a Ponte Milvióra néző lakásban már minden volt, aminek tisztes polgárok otthonában lenni illik. „Tollasodsz a hazaárulásban" — jegyezte meg tele szájjal első, teraszomon elfogyasztott vacsoránk alatt, aztán hosszan, igen részletesen kidolgozta vétkem: hogy disszidáltam, odahagytam a szocializmus építését, disznók közé keveredtem, majd meg is esznek a korpákok. Minél élesebb volt a bíráló hangja, annál nagyobb élvezettel, sikongatva nevetett a bírált. „Nem kellene neked pszichológushoz menned?" — nézett rám Cini szörnyű komoly arccal, valamelyik fékezhetetlen nevetőgörcsöm közepette. „Szerintem, elfojtott libidó jele, hogy szereted, ha sértegetnek. Ezt jó lenne, ha kianalizáltatnád. Egyébként" — fordult felém székestől, „van valakid? És ki az illető? Remélem, féltékeny rám." Én meg csak vihogtam, mint az eszelős. Mire elővette egy képeslapnyi fényképét és ráírta: „G. A.-né Z. M.-nak az együtt töltött forró éjszakák emlékére, dr. Karinthy Cini." A képet évekig római könyvespolcomon tartottam, jól látható helyen, bár kevés magyar látogatóm volt, aki értékelhette volna. De római életemről tanúskodó ereklyéim között ma is megvan a dedikált amatőrkép, végrendeletemben feltétlen rá is hagyom a Petőfi Irodalmi Múzeumra.

A Rómában Amerigo Tottá taljánosodott Tóth Imre portréja az *Italia Mia* 79. oldalán indul. Ciniék a Via Babuino-i napjaink során ismerkedtek meg a „Magyarországon világhírű" szobrásszal. (A magam *Ellenportré Tóth Imréről* című írása kitételét idézem, a müncheni Új Látóhatárból, amelyet Cini még hosszú évekig gusztussal fel-felemlegetett. „Kipukkasztottad Tóthot, mint egy luftballont" — mondogatta, és nem voltam egészen bizonyos, hogy rosszmájúságában valóban élvezte-e a hazai levacsorázó-leebédelő Róma-járókénál realisztikusabb Amerigo-képet, vagy engem akart áldicsérettel behúzni valamiféle önhittségbe.) Tóth már az *Ellenportré* megjelenése előtt is hadilábon állt velem, soraim megjelenését követően már úgy tett, mintha Peter Pan lennék, az angolszász gyermekirodalom klasszikus hőse: láthatatlan. Gyakori összetalálkozásaink során — szomszédok voltunk, ő a Babuinóval párhuzamos Via Margutta lakott, gyakran egyfelé vittek útjaink — tüntetően átnézett rajtam. A helyzet Cinit és Ágit egy játékra inspirálta. Alapja az volt, hogy énnekem vérzik a szívem, mert kiestem Tóth kegyeiből, ám ők nagyon tapintatosak, és nem említik, ha ismét-újfent vendégei voltak, de hát mit csináljanak, szórakozottabb pillanataikban el-elszólják magukat. Például a lakásba lépő Ági azt mondta, amikor azzal fogadtam őket, hogy kész a vacsora: „Nem, köszönjük, nem eszünk, iszonyúan tele vagyunk, annyi minden finomságot ettünk a..." És itt Cini elvörösödve közbevágott: „Ágika!" Mire Ági nagyra kerekítette szemét: „Mi van, Cinikém? Nem volt finom az osztriga, amit..." Mire Cini újból közbevágott, jó erősen megnyomva minden szót: „Ugyan már, Ágika, miket beszélsz! Dehogyis ettünk mi osztrigát. Hol ettünk volna? Nem eszünk mi sehol semmi mást, csak amit a mi drága Magdánk főz nekünk." Aztán hozzám fordult: „Nem is tudom, hogy hálájuk meg neked önzetlenséged. Hogy segítesz rajtunk, pedig neked magadnak sincs." Itt aztán elindult az újabb játék. A következő napokban egymást túllicitálva cifrázták az én szörnyű nyomorom, és minden alkalommal biztosítottak, hogy ha még ennél is szegényebb lennék, ők akkor is szeretnének. Betonszeretettel. Imádtam a szót. „Mert nem minden a fény meg pompa" — dörögte Cini. „Valahányszor visszatértünk ide hozzád, ebbe a kicsiny, szerény, de meleg otthonba, hálát adtunk az istennek, hogy vagy. Őszintén sajnáljuk Tóthot, aki minden sikere, hírneve, gazdagsága ellenére..." És most Ági vágott a szavába: „Cini!" Mire Cini, türelmetlenül: „Miért? Mit mondtam rosszul? Tegnap azon a nagy fogadásán, amikor azzal a műgyűjtő gróffal... vagy diplomata volt?... beszélgettem, még te is megjegyezted, hogy mennyivel kiegyensúlyozottabb, derűsebb, és feltétlen emberibb életet él a mi drága Magdánk, még ha ki is lóg a feneke a nadrágból."

Időben nem tudom, mikorról való az a kis közös kalandunk, amit, úgy rémlett, már valahol megírtam. De hiába keresgéltem most a különféle dossziékban, hogy átültessem ebbe a rendhagyó recenzióba, nem leltem. Míg csak kezembe nem került Karinthy Ferenc 1973-as novellás kötete, Leányfalu és vidéke. A 180. oldalon rövid írás *Éjfél után* címmel. Szóval Cini írta meg, ezúttal nem egyes szám első személyben. Magáról így beszél: „testes és középkorú, (...) korántsem (...) elegáns, zöld sporttrikót viselő férfi." Én meg „a társaságában levő komolyabb külsejű nő" vagyok. A kis „ez-az" hiteles, kivéve egy részletet. Legalábbis a magam emlékezete szerint, amelyre semmi biztosítékom nincs, hogy megbízhatóbb, mint Cinié. Hadd írom meg én is e római irodalmi történetünket, majdani literátorkutatók örömére. Egy este kettesben felballagtunk a Via Venetóra. Nagyon késő éjjel lehetett, vagy csak a szokottnál hűvösebb? A máskor zajosan forgatagos utca kávéházaiban, járdára épített üvegburáik

alatt alig néhányan ücsörögtek. A Cafe de la Paix világhírű asztalkáinál is mindössze egy szál vendég darvadozott, amikor leültünk a sarokba. Nem kellett hozzá író léleklátó szeme, hogy megállapítsuk: amerikai lehetett. Inkább feküdt, mint ült a nagy, fonott karosszékben. Lábait messzire előrenyújtotta. Harsány kockás nadrágjának szára és bokája köré roggyant zoknija között tenyérnyi sávban kivillant lába szőrzete. Iszogatott, bámult a semmibe, ásított. Amikor beléptünk, szemmel láthatóan megörült. Leplezetlen kíváncsisággal felénk fordította székét. Nem lepődtünk volna meg, ha beszédbe próbál elegyedni velünk. *Hi, my name is Jack. May I offer you a drink?* Vagy valami hasonló. De nem szólt, csak bámult és fülelt. Mi természetesen magyarul beszéltünk. A magányos amerikai zavartan megrázta a fejét, megdörzsölte a fülét, egy arasszal közelebb húzta a székét. Mindez nem segített. Menthetetlenül nem értett semmit a mi addigra már szándékosan animált társalgásunkból. Egy ponton Cini felállt, én sem tudtam, mire készül. Odalépett az amerikaihoz, meghajolt előtte, és szeme közé nézve, lassan mondta: „Hervad már ligetünk, s díszei hullanak, tarlott bokrai közt sárgult levél zörög..." (Az *Éjfél után* egy másik verset idéz, amit nem is ismerek, tehát nem jegyezhettem volna meg.) Az amerikai zavartan pislogott a tornacipős Cinire, soronként megpróbálva megakasztani: „Excuse me? Sorry? Now what?" De Cini rezzenetlen nyugalommal végigmondta a versszakot, majd csodálkozva felém fordult: „Nem szereti Berzsenyit." És kihúzott a kávéházból.

Mindezeknél az omisszióknál jobban meglep, hogy Cini nem említi az *Italia mia* lapjain Lengyel Ancsival való ismeretségét. Emlékezetemben egy mimózaillatú délelőtt együtt mentünk Lengyel Menyhért szenátorfeleséggé lett lányához. Ancsi egyfelől értékes szemtanúja apja londoni és hollywoodi sikeréveinek, meg persze tétlenségbe kényszerült római estéinek. A mindenre kíváncsi Cinit természetesen nagyon érdekelte. Szerintem még Lengyel Menyhértnél is érdekesebb volt Ancsi regényhősnek beillő férje, Manlio Rossi-Doria. A szenátorrá lett egyetemi professzor a fasizmus éveiben legendás hírű ellenálló volt, megjárta Mussolini börtönét. Legjobb barátja, Natalia Ginzburg akkori férje társaságában néhány olyan akciót agyalt ki és vitt véghez, amelyek — ha nem az életét kockáztatta volna vele ő és áldozta volna fel velük Ginzburg — Cini-ízű stikliknek is beillenének. Ginzburg a börtönben megkérte Rossi-Doriát, vigyázzon a családjára, ha ő már nem vigyázhatna rájuk. Manlio megígérte. Mégsem az ő érdeme, a véletlen játéka, hogy a két Rossi-Doria-lány a két árván maradt Ginzburg fiúhoz ment feleségül. Lengyel Ancsi, aki ma már megözvegyült, kőhajításnyi szomszédságában lakott, és lakik annak a Campo de' Fiorinak, aminek az *Italia mia* leghosszabb leírását, majd hat színesen, gusztussal írt oldalt szentelt, a 31. és a 36. között.

És végezetül még egy közös római epizódunk, amelyre nem csodálom, hogy csak én emlékszem. Cini egyik látogatása kevéssel az utánra esett, hogy meghalt a legrómaibb színésznő, Anna Magnani, a Pasolini-film óta sokaknak „mamma Róma", a rómaiak imádott Nannarellája. Néhány felületes találkozásunktól feljogosítottnak éreztem magam, hogy én is írjak róla valamit. Íróasztalomnál Cini rendezkedett be — könyvei, összegyűrt, elabortált géppapírlapjai, kávéscsészéi, csikkel csurig hamutálcái — kétségkívül oldottabbá tették a mértani rendet, aminek tiszteletét szász vérű anyámtól örököltem. Az asztal egyik sarkán, konyhából becipelt széken ülve körmöltem lírai nekrológom a párizsi Irodalmi Újságnak. Amikor elkészültem vele, megkérdeztem, ismeretségünk óta először megkérdeztem: átnézné-e? Bólintott. Olyan alázatos tisztelettel adtam

oda neki a kéziratot, mintha nem sok száz interjús újságíró és régi barát lettünk volna, de rövid szoknyás gimnazista én és csalhatatlan irodalmi orákulum ő. Gyorsan, de láthatóan figyelmesen olvasott. Egyetlen mondattal adta vissza írásom, de az egy életre elegendő útmutatást nyújtott. „Most te haltál meg vagy a Magnani?" Nem kellett magyarázkodnia. Értettem. Egyetértettem. Akárkiről írok, minden alkalommal eszembe jut.

HORGAS BÉLA

Bökversek, betűkre

(A) kezdet

A kezdet mindig nehéz.
Úgy remeg a fűnyírón,
mintha lenne bősz irón,
s nyírni-írni volna kész a kéz.
Betűt vagy füvet,
vetni vagy vágni — mindegy?
A nyírás jólesik.
Legelni hajtja ökreit
a gazda — játékból. Mintegy.

(Cs)ütörtök

Csütörtökön csülkeit az úr
buborékos, híg azúrba mártja,
s mert a kurzus álma zavaros,
nézi, hogy foly Duna és Maros,
majd megfogadja bősen:
az újbóliból ő sem
maradna ki, nem mond csütörtököt;
ha kérdezik, majd tódít:
étlen-szomjan kitart az expóig.

(D)-tartó

Mondanád drága, dús csigaháznak,
de nem az; mondanád: duda;
mondd inkább: didi — nini!
Körteforma! Fény selymébe
öltözött, D-tartója burkából kisiklik,
kinéz rád, mit bambáskodsz?
Mondd édes dinamitnak.

(E)lem

Sellő haját a szellő
égre fújja — elemi elem.
Lemegy a nap, feljön a nap.
Föl-fele nő, al-fele hal,
hálni véle így ne akarj.
Ha hőben a hűs mély lánya
homokra hever —
jobb lesz néked: el, csakis el.
Lemegy a nap, feljön a nap.

(K)onkrét

Korunk konkrét. *Ki van kötve.*
Kötél az övre, rászorul,
a rét *meg ring mégis,*
a konk *is meg én is —*
„én nem", tiltakozik énem.

(P)osztmodern

Pazar lehetsz, pazarló soha.
Precíz, és ne preciőz!
Konstruálj, fiam, a szerkezet
a legszebb élvezet, elvezet oda —
mennyei kéj, már-már a mámor maga:
egy meleg-puha, posztmodern P!

(Q)-ötlet

Quo vadis? Az ötletektől óvakodj.
És miért is lenne luxus a gusztus.
A képzelet meg mindig erkölcstelen,
az ördög segge amúgy is megjelen —
és szájaló szádra forr, te esztelen.

(Ü)resen

Üres zsebű, mit akarsz,
üres hasad miért is korgatod,
üres fejeddel föl nem foghatod:
üresen ügyes úgy lehetsz, ha
ügyesen látszol, telinek mutatod
hasad, fejed, zsebed, szíved — ej hát,
mit nyomakodsz az űr küszöbére?

(V)égül

Végül is madár, eljön érted.
Meztelen melle végítélet.
Szárnyözön zúg, egy tollvitorlás.
Szirének, zene, éjbeomlás.

(Zs)-vég

Zsörtölődnek és lökdösődnek,
fölnyársalják egymást a népek,
zsarnok a zsarátnokot gyártja,
zsongásban a tavasznak nincs párja —
ó, pártok, fércek, indulók, éjek!
A zs-nek mindig az a lényeg,
hogy túlélje a végső z-ket
és visszafelé nézvést ő legyen
a kezdet, a káosz köldöke; tessék.

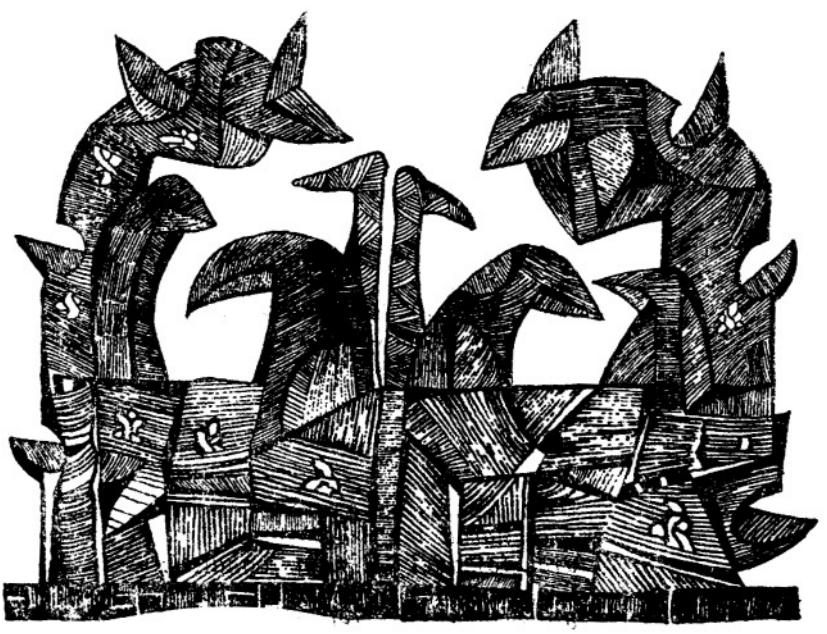

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁJA

CZÍMER JÓZSEF

„Előjáték"

1951. szeptember 4-én, kora délelőtt megszólalt a telefonom. Szendrő Ferenc, az Ifjúsági Színház igazgatója jelentkezett, és szinte rémült hangon szólalt meg: „Azonnal gyere be a színházba! Képzeld, a minisztérium rám telefonált, hogy ha azonnal nem szerződtetlek, ám lássam a következményeit!" Egy ilyen fenyegetés akkoriban nem volt valami vidám dolog. Egy óra múlva bent voltam a színházban. Szendrő még mindig feldúltan fogadott: „Te vagy a tanú, már két hónappal ezelőtt kértem a minisztériumot, hogy szerződtethesselek, azóta is ostromlom őket, mindig nagyon gorombán elutasítottak, hogy szó sem lehet róla. Te is bent voltál, neked is azt mondták." „Nekem nem ezt mondták, nekem azt mondták, hogy fasisztákkal nem állnak szóba." „Na látod, és most még ők fenyegetőznek! Mi történik itt?" Hallgattam. „Tóth Éva most elkészíti a kinevezésedet, légy szíves, töltsd ki ezt az űrlapot, és hozd be a munkakönyvedet. Én majd felviszem a minisztériumba."

Soha semmiféle színházi gyakorlatom nem volt, még irodalmi képzettségem sem, az egyetemen több mindenfélét hallgattam, filozófiából, lélektanból doktoráltam, irodalommal nem is foglalkoztam. Ráadásul akkor már tudtam, hogy az Ifjúsági Színházban több olyan dramaturg dolgozik, akik mindegyikének többéves színházi gyakorlata és/vagy színművészeti főiskolai diplomája, vagy egyetemi irodalmi képzettsége van, és most ezeknek legyek a vezetőjük! Felelőtlenség elvállalni — és én habozás nélkül elvállaltam. Persze én tudtam, hogy mitől fordult meg olyan meglepően a minisztérium, de nem mondtam meg Szendrőnek. Aláírni pedig azért írtam alá olyan gyorsan, meg sem kérdezve, mennyi lesz a fizetésem, mert akkor már négy hónapja egy fillért sem kereshettem, az utolsó hetekben pedig már éheztem, napi étkezésem a Gül Baba önkiszolgálójában 90 fillérért egy tányér leves volt. Mindenesetre így kezdődött a színházi pályafutásom, amelyről ebben a könyvben — egyebek között — próbálok számot adni...

Miért írom ezt a könyvet? Mert megrendelték? Csakugyan? Annyi mindent nem vállaltam már, amit megrendeltek, miért álltam erre rá viszonylag könnyen? Általában miért írnak az emberek idős korban memoárokat? Hogy éppen manapság miért szaporodtak el az emlékezések, az érthető. Évtizedekig itt sok mindent nem lehetett megírni, többnyire a leglényegesebbeket. Sajnálom például a jövő színháztörténészeit, akiknek a sajtóban közölt hivatalos közleményekből kellene megírniok az elmúlt évtizedek színházi történetét. De hát — ágaskodik bennem a jogos ellentmondás — a visszaemlékezések ezen nem sokat segítenek. Még Gobbi Hilda megkapóan szubjektív, óvatos visszatekintése is sejteti, mi minden történhetett valójában, de már például Major Tamás önigazoló, finoman szólva, őszintétlenségei még kevésbé adnak támasztékot. Ezért én máris elhatározom, hogy nem kívánom az „igazi" színháztörténetet írni. De írnak az öregek memoárt nosztalgiából is, meg hogy önmagukat igazolják, meg hogy önmagukat megörökítsék, meg hogy a sérelmeikért elégtételt szerezzenek. Amennyire tudom, igyekszem ezeket is elkerülni. Nosztalgiára nincs okom, nem volt ez a pár évtized olyan vonzó számomra, hogy öröm legyen rá emlékezni.

Bevezető a szerző megjelenés előtt álló „Közjáték" című könyvéből.

Nem kell magamat igazolnom, nem követtem el semmi olyat, amit bárki is számon kérhetne. Nincs szükségem elégtételre, hiszen nem mondhatom, hogy kudarc élményével hagyom el a színházi pályát. Nem a kitüntetésekre gondolok, hiszen nálunk már a rituáléhoz tartozott, hogy aki egy bizonyos kort megér, azt kitüntetik, még ha igaz is, hogy aki ebben az évszázadban egy bizonyos kort megér, az megérdemli a kitüntetést. Ami pedig a halhatatlanságot illeti — ezt már többször kifejtettem —, nevetségesnek tartom. Micsoda távlatvesztés ilyesmire spekulálni! Egy kis ország, a mindenség egy kicsiny pontja, ebben egy művészi ág még kisebb pontja, ebben egy kis, a nyilvánosság elől elzárt funkció, miféle alapot jelenthetne valamiféle örökléthez? De bizonyos igazsághoz lesz közöm, méghozzá nem akármilyen igazsághoz. Bethlen Kata önéletrajza előszavában mentegetőzik, hogy valódi személyeket valódi nevükön nevez, de esküszik, hogy nem bántani akar, hanem csak Isten dicsőségét szolgálni. Az én papirosomon hazugság lenne, ha én is Bethlen Kata istenének dicsőítésével próbálnám igazolni a magam gyakorlatát, de azért, mint talán majd kiderül, egy bizonyos istenség engem is irányított.

Természetesen minden önéletrajz jellegű írás szerzőjét elsősorban önmaga érdekli. Ez akkor is így van, ha tagadja. Az azonban kétségtelen, hogy ha az írásban nem képes túllépni ezen, ha legalább nem próbálja felmutatni a kornak önnön ábrázatját, ha, hogy úgy mondjam, csak pletykálni tud, bármilyen csiklandós a pletyka, vagy bármilyen érdekes az író személye, kár az emlékezésekkel a nyilvánosság elé lépni. Pedig ez az ilyenféle írásoknak veszedelmes csapdája. Sokan ismerik Sztanyiszlavszkij híres önéletrajzát, magyarul *Életem a művészetben* címmel jelent meg. Én olvastam egy alaposan megrövidített kiadását is, amelyet Várkonyi Zoltánék még a negyvenes években egy francia szövegből fordítottak, de olvastam egy angol példányt is, amely teljesebb az állítólag megcenzúrázott szovjet kiadásnál. Az egész világszínház fejlődését befolyásoló hatalmas művésztől nagyon-nagyon sokat tanultam. Rám fért. Én azonban vele ellentétben nem az életemet akarom megírni a művészetben, hanem azt, hogy korom színháza és színházi irodalma hogyan él bennem. Ezért arra kérem az olvasót, a következőket ne úgy olvassa, mint színháztörténetet, hanem mint valami regényt, hiszen korunk ismeri még a dokumentumregényt, sőt a dokumentumdrámát is. Én itt csak a magam igazságát képviselem. És ha az itt olvasottak talán nem mindig egyeznek azzal, ami a köztudatban ezekről az eseményekről, jelenségekről, személyekről, értékekről és értéktelenségekről ismeretes, tulajdonítsa ennek.

Ha végig akarom tekinteni a pályámat, egy kérdést, úgy érzem, meg kell önmagamnak válaszolnom. Hogyan lehetséges, hogy az ember egy pályán több mint harminc éven át meg tud maradni, még helyt is tud állni, jóllehet, erre a pályára nem készült, arra sosem vágyott, és a hajlama, érdeklődése, talán képessége is, de felkészültsége mindenesetre, egész más pálya felé vonzotta Az egyetemen pszichológusnak készültem, doktorálásom után a budapesti egyetem Lélektani Intézetében dolgoztam, de alkalmanként ezzel egy időben má hasonló intézetekben is. A háború alatt az egyetem egy ideig felmentetett a be vonulástól, majd mikor később mégis be kellett volna vonulnom, illegalitásb mentem. A háború után az egyetem csupa rom volt, de nem ezért nem men tem vissza az egyetemre. A pszichológia nálunk már a háború előtt is évtize dekre el volt maradva Európától. Néhányan a fiatal Harkai Schiller Pál veze tésével megpróbáltuk ezt a szakadékot betemetni. A háború azonban ezt a sza kadékot még tovább mélyítette. A felzárkózást aztán a sztálini koncepció vég

leg reménytelenné tette. A fordulattal a lélektant afféle polgári nyavalygásnak minősítették, mondván, hogy az emberek magatartását nem ilyen-olyan lelki hatások, hanem osztályhelyzetük dönti el. A bibliának számított tanulmány, Sztálin „Anarchizmus vagy szocializmus"-a ezt részletesen kifejti és illusztrálja. A pszichológia így pszichotechnikává zsugorodott, nekem pedig az ilyen további visszafelé menethez nem volt semmi kedvem. (Aki pedig — mint a kitűnő Mérei Ferenc — megpróbált kitörni ebből a szellemi börtönből, nemsokára valódi börtönben találta magát.) Mindenesetre mai napig nosztalgiám van a lélektan után. De a felszabadulás után voltam újságíró, filmhivatalnok, gyári munkás, a Kohó- és Gépipari Minisztériumban szerkesztő; kortünet: mindez éppúgy nem jószántamból, mint azután színházi dramaturg, de sehol másutt nem maradtam meg. Igaz, színházi pályafutásom során ezt is, kétszer is, végleg el akartam hagyni, de bizonyos „véletlenek" ebben megakadályoztak. Ezeknek a véletleneknek elemzésétől később nem fogok tudni eltekinteni. Mindenesetre rákényszerültem, hogy önmagam előtt próbáljam tisztázni ennek a maradásnak az előzményeit.

Rákoscsabán születtem, ma a főváros tizenhetedik kerülete. Ott láttam, még gyerekkoromban először „színházat", amatőrök játszottak egy valami „Túl a nagy Krivánon" operettet. Semmi más nem maradt meg belőle az emlékezetemben, csak az, hogy valami ilyesféle dalt énekeltek benne. Ennek azonban még a dallama is a fülemben maradt. Polgári iskolás koromból való az első valódi színházi élményem, amelyről azonban, mint később kiderült, nemcsak nekem, de a Nemzeti Színház nagy színésznőinek is maradandó emléke maradt. Nővérem, aki tíz évvel idősebb volt nálam, és már menyasszony volt, engem nagyon szeretett. Születésnapi ajándékul elvitt a Nemzeti Színházba. A második emelet első sorába szólt a jegyünk. A függöny felment, és az első percek óriási hatást tettek rám. A színpadon egy idősebb és egy fiatalabb nő, nem, kérem, nem két színésznő, hanem egy idősebb meg egy fiatal nő volt a szobában, az egyik kézimunkázott, a másik meg rakosgatott valamit az almáriumban, és közben beszélgettek. Eddig én csak műkedvelőket láttam, akik eljátszottak valamit. Nekem most leesett az állam. Ez a két nő nem játszott semmit, hanem egyszerűen ott volt, tette a dolgát, velünk nem is törődött, mintha közönség nem is lett volna ott. Teljesen magával ragadott az előadás. A *Te csak pipálj, Ladányit* játszották, és Rózsahegyi Kálmán bácsi valósággal elbűvölt. Akkorákat nevettem, hogy a nővérem többször rám szólt, fegyelmezzem magam, már mindenki engem néz. Jó tíz év múlva, egyetemi hallgató koromban levelet kaptam, majd egy telefonüzenetet is Csathó Kálmántól, amelyben meghívott Hidegkúti úti lakásukba vacsorára. Hogy milyen apropóból, arról másutt már megemlékeztem, de lehetséges, hogy még majd itt is vissza kell rá térnem. A vacsorára meghívták Bajor Gizit is. Csathó elnézést kért, hogy a háziasszony, Aczél Ilona néhány percet késik, de most fejezi be óráját egy fiatal növendékével. Néhány perc múlva megjelent Aczél Ilona, ő is elnézést kért, futólag bemutatta a távozni készülő tanítványát, egy sudár, szép, fekete hajú lányt, aki máris eltávozott. A fiatal növendékét Aczél Ilona úgy mutatta be, hogy „Karády Katalin". Természetesen a név egyikünknek sem mondott semmit. Akkor találkoztam vele először. Vacsorához ültünk, és mielőtt Csathó rátért volna, mi is volt az én meghívásom célja, elkezdődött egy olyan kis könnyű társalgás, afféle „small talk". Én különös szerencsének tartottam, hogy így most együtt találkozhatom azokkal, akikhez első színházi élményem fűződik. És elkezdtem mondani a *Te csak pipálj, Ladányi* tíz évvel ezelőtti estéjét. Alig mondtam néhány mondatot,

Bajor Gizi lecsapta az evőeszközt, és felugrott: „Hallod, Ilona? Ő volt az!" Aczél Ilona rám nézett, lassan felállt, nézett, aztán odalépett hozzám, és jobbról-balról megcsókolta az ijedt képemet. Erre mindketten harsányan nevetni kezdtek. Csathó tudhatta, miről van szó, ráadásul ő volt a darab szerzője, talán rendezője is, mert velük nevetett. Aztán elmondták, hogy az az előadás egyik legélvezetesebb színházi estéjük volt. A második emeleten egy fiúgyerek olyan nagyokat kacagott, annyira velük élt, hogy szinte egész este neki játszottak. Szerettek volna vele előadás után találkozni, de senki sem tudta, kicsoda. Ennek az emlékezésnek köszönhettem, hogy Bajor Gizi azonnal felhívta a férjét, hogy vizsgáljon meg, és segítsen, mert szóba került, hogy gyakran berekedek, és ez az egyetemi előadásaimon nehézségeket okoz. Germán Tibor ki is kezelt.

Még valami eszembe jut, nem tudom, ide tartozik-e. Az iskolában, már az elemiben, gyakran szavaltattak. Nagyon nem szerettem szavalni. Először is nem szerettem magát a műfajt. A szavalás akkoriban valóban szavalást jelentett, úgy, ahogyan később rossz értelemben emlegették: a harsány hanghordozást, a suttogó pianókat, a gesztikulálást, a már-már ijesztő arcjátékot, egyszóval a hatásvadászatot. Amint bizonyosfajta romantikus színjátszásban, amelyben a drámát szenvedéllyel végigharsogják, vagy ha kell, suttogják. Erre az én gyenge gégém amúgy sem volt eléggé alkalmas, de meg aztán azt sem tudtam, mit kezdjek a két kezemmel. Akkoriban azonban az iskolában a jobb tanulóknak járt az ünnepélyeken való szavalás jutalma, mint később a politikai érdemeknek a kitüntetés. Én ezt nem szerettem. Harmadik elemi iskolás koromban megtettem, hogy nem mentem el a március 15-i ünnepélyre, ahol a műsorban nekem is szavalnom kellett volna Petőfi *A márciusi ifjakhoz* című versét. Mindig félénk, szorongásos gyerek voltam, de mindig voltak ilyen rövidzárlatszerű váratlan, már-már vakmerő cselekedeteim. Másnap persze remegve mentem be az iskolába, elkészülve a súlyos következményekre. Akkor még minden évben más tanító tanította az osztályokat, és harmadikban az iskola legfélelmetesebb, egyenesen kegyetlen hírben álló tanítóját kaptuk. Másnap reggel egy szót sem szólt az elmaradásomról. Egész délelőtt féltem, hogy tanítás után berendel magához, talán nem akar az osztály előtt megverni. Volt rá eset, hogy így tett több tanulóval is. De tanítás után mindenkit hazaengedett. Engem is. Soha szót sem ejtett róla. A gimnáziumban némiképp hasonló volt a helyzet. Az iskola legjobb szavalójának egy gyönyörű bariton hangú, nálam egy osztállyal feljebb járó fiú számított, aki hangját meghatottan röcögtetni és mindazokat a sajátságokat produkálni tudta, amelyeket mint a hatásvadász szavalás sajátságait emlegettem. Ezzel a fiatalemberrel később is többször kapcsolatba kerültem, karriert csinált az egyik neves művészegyüttesben, nem mint szavaló, hanem mint az együttes vezetője. Szerencsémre azonban a magyartanáromnak jó ízlése volt, ezt a fajta szavalást ripacskodásnak tartotta, amellett méltányolta a szerepléstől való húzódozásomat, és mikor két-három felajánlás alól tisztelettel felmentést kértem, nem erőltette tovább. Igen, ez a másik ok, amely taszított a szavalástól: a nyilvános szerepléstől való viszolygás. Hiányzik belőlem minden exhibicionizmus. Nem a hiúság, a hiúság az más. Hiúnak mindig hiú voltam, nem is akárhogyan. Van hiúság, amely szereti nézni magát a tükörben. Az én hiúságom mélyebb. Én nem szeretem nézni magamat a tükörben, nekem nem nagyon tetszenek ezek a vonások. Ha én ezt az arcot a tükörben látom, látom benne azt a nem kevés, enyhén szólva gyarlóságot is, amit a tükör nem tud eltüntetni. Ennek is volt szerepe abban, hogy ódzkodtam a nyilvános szerepléstől. Nem nagyon kívántam, hogy belém lássanak. Persze azóta annyit kellett nyilvánosság

előtt szerepelni, előadásokat tartani, interjúkat adni, hogy lámpaláz végre nincs bennem, emiatt sohasem kell kitérnem nyilvános szereplés elől. Lehet, hogy gimnáziumi magyartanárom belém látott. Szavalásra már nem kért, de az óráin velem olvastatta fel a verseket. Eleinte a többiekkel felváltva olvastuk, de hamar természetes lett, hogy minden verset én olvasok. Ezek a versolvasások lassan önálló órákká lettek, előfordult, hogy más osztályokat is meghívott ezekre az olvasásokra. De ezeket a verseket én a padban, a helyemen ülve olvastam a magam természetes módján, szavalásról szó sem volt. Később, mikor sorsom peripatiái közben a Ganz Vezérlőberendezések Gyárában segédmunkás voltam, kultúrfelelőssé „választottak" (akkoriban ez persze nem volt valóságos választás, hanem a jelöltet jóváhagyással jelölhették), akkor nekem egy színjátszó csoportot és a különös körülmények folytán egy sakkcsapatot is kellett szerveznem. Jellemző, hogy a sakkcsapatban játszottam is, most is büszke vagyok a két első díjas érmemre, de a színjátszó csoportban soha nem léptem fel. Azt már fölösleges is mondanom, hogy később, mikor filmszerepet ajánlottak, természetesen nem vállaltam el.

De mi közöm lehetett a drámához, az irodalomhoz, ami köztudomás szerint a dramaturgmesterség másik, talán legfontosabb területe? Olvasni mindig nagyon szerettem. Elsősorban anyai örökségem. Anyám három elemit járt mindössze, de rengeteg munkája mellett minden maradék kis idejét olvasással töltötte. Olvasmányai akkoriban divatos, kölcsönkapott, olcsó, színes regények voltak. Ő meg az olvasást apjától örökölte. Nagyapám szintén cipészmunkás volt, és afféle autodidakta. Szinte a fél világirodalmat olvasta, de egyéb, ma úgy mondanánk, ismeretterjesztő kiadványokat, képes hetilapokat, mondjuk a Tolnai Világlapját is. Mindenről tudott valamit, de mivel semmi előképzettsége sem volt, ami segítette volna valahogy rendbe szedni ezeket az ismereteket, az egész együtt kavargott, rotyogott benne, mint valami fazékban, amelybe mindent beledobáltak, húst, tésztát, zöldséget, nyerset, sültet, érettet, éretlent. Olvasta Villont, olvasta Eötvös Józsefet, de arról fogalma sem volt, hogy ezek nem kortársak. Úgy olvasott, mint Veres Péter vagy Szabó Pál, de ők írók voltak, nekik szükségük volt rá, hogy valahogyan rendet próbáljanak tenni az olvasmányaikban. Én is attól fogva, hogy a betűket megismertem, mindent elolvastam, ami a kezembe került, a Milliók Könyve füzeteit, Jókait, Nick Carter mesterdetektívet, a *Fanni hagyományait*, Mister Herkules sportkalandjait, May Károlyt, Dörmögő Dömötör történeteit és Beckstein meséit. Ötéves koromban már olvastam. A Phoebus Vállalat Rákoscsabán akkor még nem vezette be a villanyt, anyám lefekvéskor odatett az ágyam fejéhez egy petróleumlámpát, hogy elalvás előtt olvashassak. Azóta is, az illegális élet bizonyos viharos pillanatait kivéve, a mai napig is, ha egyedül voltam, nem sokszor fordult elő, hogy olvasmány nélkül aludtam el. Ahogy visszanézek iskolai éveimre, úgy látom, hogy minden tanítóm szerette az irodalmat, és bennünket is a tiszteletére nevelt. E tekintetben a polgári iskolában is szerencsém volt. Anyám egy időben kezdett nyugtalankodni az olvasmányaim miatt. Több olyan könyvet látott a kezemben, amely „nem gyereknek való". Ne gondoljon senki valami pornóra, egyszerűen olyan regények, néha éppen klasszikusok voltak, amelyek egy kicsit „felnőttesen" beszéltek az életről, vagy amelyeket anyám sem könnyen emésztett meg, például Kemény Zsigmondot, nem is szólva a hetenként megjelenő füzetes ponyvákról, amelyeket a nagyobb fiúktól kaptunk kölcsön, amilyen az Old Waverly, az Indiánus Történetek, a Doktor Kubb, na és persze a hírhedt Nick Carter, amelyet a szülők minden gyerektől eltiltottak. Tőlem nem tiltot-

tak el semmit. De mivel anyám — főleg a szomszéd szülők hatására — nyugtalan lett, ő meg a munkája miatt nem ért rá, a nővéremet küldte be Pestre az iskolámba, kérdezze meg az osztályfőnökömet, mit tegyek, mert én mindent, nem nekem valókat is elolvasok. Az osztályfőnököm azt válaszolta a nővéremnek, hogy engedjenek olvasni bármit, engem az olvasmányaim nem fognak megrontani. Így továbbra sem korlátoztak. Több ízben megemlékeztem róla, milyen sokat köszönhetek két gimnáziumi tanáromnak, a latin—görög és a magyar—történelem tanároknak. Két teljesen különböző egyéniség, két teljesen különböző módszer, és milyen eredményes mind a kettő! Ha az elmúlt évtizedek fafejű iskolapolitikájának sejtelme lett volna róla, mit jelent a nevelő egyénisége, az a tervcentrikus uniformizálás nem ronthatott volna annyit társadalmi helyzetünkön. Íme a példa: mindig szerettem volna nyelveket tudni, nagy írókat eredetiben olvasni. A latint, a görögöt nem csak megtanultam, de megszerettem, és a magam gyönyörűségére elkezdtem Tacitust és Platónt eredetiben olvasni. Németet is tanultunk, érettségiztem is belőle, de mikor az iskolát elhagytam, egy szót sem tudtam németül. Mint a mai gyerekek, akik éveket tanultak oroszul, de mikor kikerülnek az iskolából, tapasztalatom szerint semmit sem tudnak. A mi némettanárunk igénytelen, magát modern pedagógusnak tartó jelentéktelen figura volt. Ha kiabált valamelyikünkkel, senki sem vette komolyan. Úgyhogy érettségi után azonnal nekiláttam nyelvkönyvekből németül tanulni. Ami a magyartanáromat illeti... most eszembe jut egy mozzanat, leírom. Nem véletlenül jut eszembe, mert — úgy látszik — ez akaratlanul összekapcsolja a két nagyszerű tanáromat. Említettem, hogy már a gimnázium utolsó éveiben szerettem eredetiben olvasni latin szerzőket. Horatiusszal furcsa viszonyban voltam. Egy kicsit úgy, mint később Goethével. Saját költeményeiből ismertem az életét, és ez valahogy nagyon ellentmondott annak, amit a verseiben hirdetett. De a versei legyűrték a halvány ellenszenvemet. Mint ahogy Goethét sem tudtam megszeretni, de minden írása letepert. Nos, Horatius *Szatírák Könyvé*ben megkapott egyebek között az első könyv negyedik szatírája. Elhatároztam, hogy egy részt a magam szórakozására lefordítok belőle. Azt a részt, amely úgy kezdődik, hogy „Absentem qui rodit amicum..." Nekiláttam, így:

„Azt, aki távol lévén ócsárolja barátját,
Azt, ki hogy elmés híre legyen, nevetésre vadászik,
Azt, ki hazudni igen, de ki titkot tartani nem tud,
Azt, e sötét alakot, te ki római vagy, te kerülld el."

Magyaróra előtt birkóztam a négy hexameterrel, de az óra kezdete előtt a negyedik sort nem tudtam befejezni. Ezzel azonban úgy van az ember, mint a keresztrejtvénnyel vagy bármilyen feladattal (hogy a kínálkozó obszcén hasonlattól tartózkodjam), hogy befejezés előtt nehéz abbahagyni. Ezért a magyaróra alatt az utolsó sort még ki akartam javítani. Az eredetiben az van, hogy „Hic niger est...", vagyis hogy ez az alak „fekete", azaz gazember, amit én sötét alaknak fordítottam. Éppen nagy merészen ki akartam javítani, hogy „Ezt a piszok frátert te, ki római vagy, te kerülld el", mikor a magyartanárom rám szólt: „Ön ott mivel foglalkozik?" Felsős diákokat nem volt szabad tegezni. Felálltam, a Horatiust igyekeztem észrevétlenül a padra tenni. Észrevette. „Hozza ki." Kivittem, letettem a katedrára, vártam a folytatást. A kötetből kilógott a papír, amelyre a fordítást írtam. Kézbe vette, elolvasta. Aztán rám nézett, és visszaadta. „Az első sor hibás. A harmadik láb közben szóvégződésnek kell lenni.'

Azzal visszaadta. A szünetben kijavítottam a „távol lévént" úgy, hogy „Azt, aki nem lévén jelen"... satöbbi. Az emberségen túl hol lehetett volna jobban pontosságot, igényességet tanulni?

Az egyetemen, mint említettem, filozófiával és pszichológiával foglalkoztam, irodalommal nem, a doktori disszertációm nem irodalom, hanem ismeretelméleti filozófiai szakmunka volt. Mikor azonban illegalitásba mentem, „kénytelen voltam" irodalommal foglalkozni. A kénytelenséget nem arra értem, hogy brosúrákat, gúnyverseket, pamfleteket, újságot írtam, sőt szerkesztettem, ezeket én nem tekintettem irodalomnak. Hanem a megélhetés miatt „fanyalodtam" irodalomra. Zolnay László egyetemi kollégám volt. Igen, az a Zolnay László, aki mint gyanús osztályellenség, majd mint a várbeli ásatások régésze szerzett magának előbb börtönt, majd nemzeti dicsőséget. Mikor én illegalitásba mentem, ő már megházasodott, és házassága révén tulajdonába került az Általános Nyomda. Könyvében azt írja akkori kapcsolatunkról, hogy „legszűkebb baráti körömhöz tartozott". Így is volt. Mint ugyancsak megírta, az ostrom alatt **én** segítettem édesanyja megtalálásához, magam pedig neki köszönhetem ez idő alatti jövedelmemet. Ugyanis a nyomda tulajdonában első dolga volt, hogy megalapította az ABC Kiadóvállalatot, amelyet csak értékes könyvek kiadására szervezett. Első könyvei között jelentette meg például az ugyancsak a baráti körhöz tartozó, később mint vallástörténész, Rómában nagy tekintélyt szerzett Brelich Mario átültetésében Vasari híres könyvét. Zolnay Lászlónak egyik kedves terve volt megjelentetni a világ népeinek ősi mesehagyatékát. Ennél rám is számított két kötettel. Az elsővel elkészültem „Aisopos meséi" címen. Ebben összeszedtem és a megtalált formában lefordítottam a görög és latin irodalomban fellelhető Ezópus-meséket (ő maga, mint köztudott, soha nem írta le a meséit), és írtam egy tanulmányt bevezetőül. A kötet meglepő sikert aratott. Újévkor (1943) Márkus László, az egykori Thália-rendező, operaházi igazgató a heti rádióműsorát teljes egészében a könyvnek szentelte. Rövidesen megjelent a második kiadás, immáron kemény fedéllel és Goya Aiszóposzával a címlapon. Zolnay László arra kért, hogy mielőtt a következő mesekötethez hozzáfognék, fordítsam le a filozófus Denys de Rougemont könyvét, a *L'amour et l'occident*-t (A szerelem és a Nyugat). Ennek első fejezetével készültem el, mikor március 19-én bejöttek a németek. Ettől fogva nekem már egyéb dolgom lett. A felszabadulás után, mikor Zolnay a harmadik kiadásra készült, államosították a nyomdát és a kiadóját, akkor meg már Lászlónak lett „egyéb dolga". Az illegalitásban készült írásaim egy részét később megjelentették az illegalitás történetével foglalkozó könyvek, folyóiratok. De van ezek között az írások között egy olyan, amelynek — bár nem tudom, mit szól hozzá az olvasó — némi köze van a színházhoz. Ez egy röpirat, amelyet 1944 szeptemberében készítettem a bolgár régens, Cirill kiugrása után az üzemekben való terjesztésre. Lapunk, az Ellenállás mintegy mellékleteként, afféle színházi beszámoló formájában. Íme a szövege:

„Ki ne ismerné az elmúlt évek népszerű operettjét? Talán nincs is szükség rá, hogy a tartalmát részletezzük, hiszen mindenki ismeri: Egy nagyhangú, de tehetségtelen mázoló elhatározza, hogy meghódítja a világot. E célból maga mellé vesz egy propagandaminisztert (ő a tenor), egy mihaszna barátját (baszszus) és hasonló alakokat, akikkel pártot szerveznek (vegyes kar). Aztán magukhoz vesznek külföldről tenger nélküli tengernagyokat, nép nélküli népvezéreket, poglavnikokat, kondukátorokat és egyéb operettfigurákat. (Ezeknek nincs hangjuk.) Köztük van Cirill, bolgár régens herceg is. Képzelhetni a sok,

bár nem mindig mulatságos bonyodalmat, amelynek vége felé úgy látszik, mármár elérik a céljukat (operettben vagyunk!), de aztán persze kiderül, hogy operett-hadvezérekkel, operett-államférfiakkal, operett-eszmékkel csak operettkirálysághoz lehet jutni. A daljáték egyik érdekfeszítő fordulata, mikor a bolgár régens, Cirill, bár elég későn, de rájön, hogy rossz társaságban van, és elpártol a világhódító cégtől. Ekkor írja híres levelét barátjához, a külföldi tengernagyhoz. Ez a dal az operettirodalom valóságos kis gyöngyszeme, leközöljük teljes szövegében:

CIRILL LEVELE

Kis Horthykám, remélem megbocsátja,
Hogy búcsú nélkül hagytam el magát.
Tudom, hogy ön Cirillnek jóbarátja,
S a jóbarát az mindig megbocsát.
Kövesse példám, szép vidáman éljen,
A sors nekünk a bukást rendelé,
S ha fáj is kissé, Horthykám, ne féljen,
A népe szíve nem szakad belé.
Ma tárgyaltunk, és máris írok, lássa,
Az ellenség elég finom.
Nincs légiakna, nincs bombák hullása,
S közben magunkról elgondolkozom:
Győzelmünk, mint virág a hófuvatban,
Elhervadt máris, mielőtt kinyílt.
Szorítsa meg kezem így gondolatban,
és kérem, ne felejtse el
Cirillt.

Az operett különlegessége, hogy a főszereplőket illetően nem végződik hepienddel. A rendezés alkalmazkodott az operett színvonalához, és a szereplők is méltóknak bizonyultak az együttes hagyományaihoz."

Hát ilyen volt az én „irodalmi" tevékenységem. Mindenesetre később a munkások elmondták, hogy a gyárak udvarán harsányan, egyesek torkuk szakadtából énekelték a dalt. A megszállók és megszállottaknak azon az évadján a gyárakban katonai őrség volt, azok azt hitték, a munkások megőrültek, de állítólag gyanút nem fogtak, hiszen az én szövegem csak egy-egy szóban tért el az eredetitől, és az a szó is hangzásra majdnem azonos volt. Amellett a rádió is gyakran fújta az eredeti dalt, nekem is az adta az ötletet.

Mik elő nem keverednek, ha az ember egy bizonyos szempont szerint kezdi kapargatni a múltját!

A felszabadulás után újságíróskodtam, előbb az akkor induló első lapnál, a Szabadságnál, majd Boldizsár Iván hetilapjánál, az Új Magyarországnál. Hogy az újságírásnak van-e köze az irodalomhoz és mennyi, arról már sokat vitatkoztak. Mindenesetre szakmailag én sohasem voltam igazi újságíró. Egyik lapnál sem kértek tőlem sem riportot, sem interjút, írhattam, ami foglalkoztatott, kulturális cikkeket, külpolitikai publicisztikát, glosszákat. A Szabadságnál egyszer-egyszer írtam egy-egy színházi vagy filmbeszámolót is, de ezek nem voltak kritikák. A kulturális rovatot Gergely Sándor vezette, ő járt a színházakba, ha nem tudott elmenni, elküldte Zelk Zoltánt, nagy ritkán engem. Az Új Magyar-

országnál Boldizsár meg a filmbe kevert bele. Jó szerkesztő lévén, kitűnő érzéke volt ahhoz, hogy mi érdekli a közönséget. 1947-ben voltunk, tömve voltak a mozik. Az embereknek elegük volt a német és az ő nézeteiket tükröző filmekből, ki voltak éhezve másféle filmekre. Boldizsár elhatározta, hogy nyitunk egy filmrovatot. Igen ám, de egyikünk sem értett a filmhez. Nem baj, mondta Boldizsár, egyszerű nézőként mindnyájan elmondjuk a benyomásainkat. A rovat fölé felírta, hogy „Az Ú. M. munkatársai jelentik a pesti mozikból". És minden héten minden munkatárs — akkor csak öt-hat belső munkatárs volt —, Boldizsár maga is megnézett egy-egy filmet, és beszámolt a rá tett hatásról. Meg kell mondani, én voltam a legkurtább, valahogy rühelltem az egészet, és néha csak egy-két tömör mondatot írtam egy-egy filmről. Egyszer csak elkezdtek érkezni a levelek a szerkesztőségbe, hogy minden filmről én írjak. Egy lapnál az olvasóközönség parancsol, mondta Boldizsár, a rovat fölé azt írta, hogy „Czímer József jelenti a pesti mozikból", nekem pedig el kellett mennem egy héten három-négy filmet is megnézni, és valamit írni róluk. A többiek megkönnyebbültek, én meg pácban éreztem magam. Ha a nevemmel kell vállalni a felelősséget a rovatért, akkor valamit illik konyítani hozzá. Kimentem a laboratóriumba, megnézni, hogy mi is az a film. Kimentem a gyárba a forgatásokhoz, hogy megismerjem és megértsem a folyamatot. Lázasan olvasni kezdtem külföldi folyóiratokat, szaklapokat, hogy tudjam, hová tegyem, ami nálunk történik. Tapasztalataimból néhány írás született, ezek előbb az akkor Gereblyés László szerkesztette Nagyvilágban jelentek meg, majd átvették előbb a szomszéd országok lapjai, majd a francia folyóiratok is. Talán ez adta a gondolatot Háy Gyulának, aki akkor a filmgyár dramaturgiáját vezette, hogy engem valami filmszakértőnek nézzen, és egymás után küldött hozzám filmvázlatokat, forgatókönyveket, hogy érdekli a véleményem. Ezeket komolyan vette, hivatkozott rájuk, sőt fontosabb filmgyári megbeszélésekre is meghívott. Mint később kiderült, ennek már befolyása lett későbbi színházi pályámra.

Közben Révai felszámolta a nem kommunista sajtóval együtt az Új Magyarországot is, amely alól akkor már úgyis kicsúszott az elvi alap. A lap ugyanis a Kelet és Nyugat háború alatt létrejött együttműködésének létezésére épült. De a hidegháború bejelentése óta ez a harmónia már csak az Új Magyarország hasábjain létezett. A lap megszűntével engem mint „filmszakértőt" kineveztek az Országos Filmhivatalba előadónak, ahol másodmagammal a fő dolgom a külföldre küldött filmek ellenőrzése volt, elsősorban a fasiszta filmek kicsempészésének megakadályozására. Ugyanakkor egy időre át kellett vennem a Színház és Mozi (a Film Színház Muzsika elődje) filmrovatának szerkesztését, és meghívtak a Színművészeti Főiskolára két félévre filmtörténet előadására. Akkoriban ez így ment: aki dolgozott, azt agyonterhelték. Ráadásul, mivel néhány nagyon kemény megjegyzést tettem a szovjet filmek elképesztően hibás feliratozására (ezeket a szovjet illetékesek saját megbízható kádereikre bízták, és maguk felügyelték), az elképesztő példáim hatására a Szovexport kívánságára (akkor egy szovjet „kívánság" a magyar hatóságoknak parancs volt) filmhivatali minőségem fenntartásával kineveztek a MAFILM dramaturgia afféle kormánybiztosának. Itt kénytelen vagyok felhívni a figyelmet arra a történészek által jól ismert tényre, hogy vigyázzunk a szavakra a múltról szólva, mert azok tegnap nem azt jelentették, amit ma. A MAFILM akkor nem MAFILM, a dramaturgia nem dramaturgia. A MAFILM eredetileg a kommunista párt filmvállalata volt, mint az Orient a szocdemeké, a Sarló a parasztpárté, az akkori politikai jegyrendszer szabályai szerint. A fordulat után persze a többi vállala-

tot megszüntették, a MAFILM egyedül maradt a ringben, mint az állam egyetlen filmvállalata, amely a Hunniában gyártott filmeket forgalmazta. („Ma film — Holnap selejt" gúnyolódtak akkor a filmesek.) A dramaturgia sem dramaturgia volt a mai értelemben, hanem mivel szervezetileg a külföldi filmek feliratozása is a MAFILM-hez tartozott (szinkronizálás akkor még nem volt, az én ottlétem alatt kezdtük el), a feliratok készítőit hívták dramaturgoknak. A MAFILM-nál szemérmetlen korrupciót tapasztaltam, annak kitakarításába azonban beletört a bicskám. Fegyelmit indítottak ellenem, minden kulturális területről eltávolítottak, segédmunkás lettem a Ganz gyárban, ennek részletei nem tartoznak ide, nem önéletrajzot írok. A KEB-hez fordultam (Központi Ellenőrző Bizottság), az egész korrupciós bandát lecsukták, engem rehabilitáltak. Ezután nyugati kém lettem (máig sem tudom, melyik államnak voltam a kémje), aztán rehabilitálás ide, rehabilitálás oda, nem kaphattam többé állást, most már még gyári segédmunkásit sem. Hívott a Rádió külügyi osztálya, a Külügy sajtóosztálya, a filmgyár dramaturgiája, a Tervhivatal propagandaosztálya, fuldoklóként kapva kaptam minden ajánlaton, de aztán „a többi néma csönd". Mikor ugyanis jelentkeztem, hogy mi van, miért hallgatnak, mindenütt ugyanazt a sztereotip választ kaptam: Sajnos, nem kaptuk meg a státust, átcsoportosítással kellett megoldanunk. Megalázó álláskunyerálások következtek, minden hiába. Lassan elkezdődött az éhezés.

Ilyen körülmények között ért Szendrő Ferenc ajánlata, hogy kinevezték az Ifjúsági Színház igazgatójának, menjek hozzá fődramaturgnak. Alighanem a szervező titkára, Dutka Sándor ajánlott neki, aki mindvégig a maga lehetőségein belül persze, küzdött az odakerülésemért, és még az én elfásultságom ellen is. Mint később mondták, a minisztérium helyettem Ascher Oszkárt vagy Karinthy Ferencet ajánlotta, de Szendrő személyemhez ragaszkodott. Akkor azonban a fődramaturgot nem az igazgató alkalmazta, hanem, mint a művészeti, a gazdasági igazgatót és a főrendezőt, a minisztérium nevezte ki. Szendrő ajánlatát reménytelennek tartottam, hiszen ennél százszor jelentéktelenebb állásokat sem tudok megkapni. „De hát rehabilitáltak, nem?" „De igen, papírom van róla." „Akkor ilyen nincs. Majd én elintézem." Szendrő bement a minisztériumba, gorombán elutasították. Lehervadtan fordult hozzám: „Eredj be te a minisztériumba, nekem semmilyen felvilágosításra sem voltak hajlandók. Te talán tudsz beszélni velük." Én már akkor a megaláztatásoktól, a megalázkodásoktól, a kudarcoktól teljesen összetörten reménytelennek láttam az egészet, de ha az ember éhezik, és az életéért küzd, bármire vállalkozik. Bementem a minisztérium személyzeti osztályára. Ott elmondtam, hogy úgy érzem magam, mint a *Don Quijote* peralvillói törvényszékén, ahol a delikvenst először felakasztják, aztán elkezdik a tárgyalást. Ha azt mondom, hogy hűvösen fogadtak, nem mondtam igazat. Az elvtársnő úgy kezelt, mint valami undorító férget, olyan kifejezést használt, hogy fasisztákkal nem állnak szóba. „Fasisztákkal?" Először és utoljára hivatkoztam a kitüntetéseimre. Ez már a megalázkodás legmélye volt. „Magával más bajok is voltak." „Mindenből rehabilitáltak." „Maga ugye Rajkék leleplezése után kilépett a Partizánszövetségből?" „Hogy kerül ez ide?" Az elvtársnő felállt, befejezte a beszélgetést, kidobott.

Mikor mindezt az Ifjúsági Színházban elmondtam, elképedtek, de már tehetetlenek voltak. Szendrőt azért is bosszantotta a minisztérium felelőtlensége, mert sem a Néphadsereg Színházának, sem a Faluszínháznak még mindig nincs fődramaturgja. Ezután Szendrő felkérte Karinthy Ferencet, ő azonban nem vállalta. Erre ismét a minisztériumhoz fordult az én ügyemben, de ott vál-

tozatlanul ridegen elutasították. Ha most valóságos regényt írnék, következnék az elbeszélés legregényesebb fordulata. De ha ezt itt megírnám, úgy, ahogy a valóságban történt, valószínűtlenségével hiteltelenné tenné nem csak magát az elbeszélést, de talán az egész könyvet. Így erről csak annyit, hogy egy fantasztikus, csaknem hihetetlen véletlen folytán tudtam meg, mi van az egész érthetetlen helyzet hátterében. Az, hogy engem, mint kémet, szabadlábon „futtatnak", mivel nagyon dörzsölten konspiráltam, ki akarják deríteni, kikkel vagyok összeköttetésben. Mikor ez az említettem véletlen folytán a Marczibányi téri futballpálya „lelátóján" tudomásomra jutott, szédelegve mentem haza. Vasárnap délután volt, augusztus 26-a. Otthon azonnal leültem, és írtam egy levelet személyesen Péter Gábornak. Neki tudnia kellett, ki vagyok. A felszabadulás után igazolnunk kellett magunkat, hogy illegális irataink helyett legális papírokat kapjunk. Akkor az Andrássy út hatvan még az Eötvös utca hétben volt (az Andrássy út hatvan, a nyilas székház pincéje még tele volt temetetlen hullákkal). Péter Gábornál kellett jelentkeznem. Mikor megtudta, hogy én vagyok Csirizes János (ez volt az illegális nevem), harsány örömmel üdvözölt. Csepelen, mondta, a legnehezebb napokban az igazán derűs, enyhült perceket az én gúnyos hangú, magabiztos, illegális írásaimnak köszönhették. Most a levélben közöltem vele azt, ami tudomásomra jutott, hozzátéve, hogy ha bűnös vagyok, állítsanak bíróság elé, vagy akasszanak föl, ha nem, akkor engedjenek állampolgári jogom szerint dolgozni, mert ami velem most történik, az egyszerűen elképesztő, és tovább már elviselhetetlen. És jogom van legalább a személyes meghallgatáshoz. Úgy írtam alá, hogy Csirizes János, azaz Czímer József. A levelet elvittem a főpostára, vasárnap más postahivatal nem volt nyitva, és ajánlva feladtam. Postafordultával, augusztus 29-én ajánlott levelet kaptam az Államvédelmi Hatóság titkárságától. A levélben egy olvashatatlan nevű százados közölte, hogy a kért kihallgatást augusztus 30-án déli 12 órára engedélyezi. Némileg megkönnyebbültem, egyrészt a gyors választól, másrészt jó jelnek tekintettem, hogy immár behívnak, és nem bevisznek. Másnap nem izgalom nélkül mentem be a Duna-parti házba. Felvezettek és felkísértek az első emeletre a 103-as szobába. Ott egy tágas helyiségben egy civil ruhás, idősebb, csaknem elegáns férfi fogadott. Helyet mutatott az íróasztalánál magával szemben. Előtte az asztalon a Péter Gábornak írt levelem, és oldalt egy vastag dosszié, az én előéletem és „ügyeim" teljes anyaga. Nem mutatkozott be, csak annyit mondott, hogy Péter Gábor elvtárs őt bízta meg, hogy a neki írt levéllel kapcsolatban az ügyemben intézkedjen. És most kéri, mondjak el mindent, amit a helyzetemről mondani kívánok, ő türelmesen meghallgat. Majd egy órát beszéltem, egyetlenegyszer sem szakított félbe, nem is kérdezett semmit. Én egyre indulatosabban ismertettem a helyzetet, az előzményeket, a jelen állapotot, főleg azt, hogy nem engednek dolgozni, hogy hány helyre hívtak, és a legutóbbi kálváriát az Ifjúsági Színháznál, hogy most is készséggel odavennének, de a minisztérium makacskodik, és engem lefasisztáztak. Péter Gábor megbízottja néha valami jelzést vagy szót közben felírt egy papírra. Mikor befejeztem, rezzenéstelen arccal annyit mondott: „Rendben van, Czímer elvtárs, mi majd intézkedünk az ügyben." Én, ahogy a franciák mondják, „au bout des nerves" voltam, már elvesztettem az idegeimet. „De mikor? — kakaskodtam. — De mikor? Nem látják, hogy ezt már nem lehet tovább bírni?" Ekkor változott meg először a pókerarc. Afféle farkasmosoly jelent meg a szája szélén. „Minálunk, Czímer elvtárs — mondta —, nem szoktak a dolgok sokáig húzódni." Biztatásnak éreztem, de úgy hangzott, mint valami fenyegetés. Hazamenet benéztem az Ifjúsági

Színházba. Dutka Sándor közölte, hogy a minisztérium tovább lepráz engem Szendrőnél. Hogy letagadom az arisztokrata származásomat, hogy mindig is nagypolgári életet éltem satöbbi. Én egy szót sem szóltam arról, hogy az ÁVH-n voltam, több okból. Először is, tudtam, hogy az ÁVH nem szereti, ha az ő ügyeiről „fecsegnek". Másodszor, féltem, ha elterjed, hogy az ÁVH-n voltam, könnyen úgy járhatok, mint az a bizonyos polgár, akinek a kávéházban ellopták a kabátját, és feljelentést tesz a rendőrségen, aztán még évek múltán is úgy emlegetik, mint akinek egy kabátlopás miatt meggyűlt a baja a rendőrséggel. Végül pedig akkor már annyira meg voltam törve, annyira el voltam bizonytalanodva, hogy nem mertem bízni semmiben, még mindig féltem a kudarctól.

Három nap telt el addig a telefonig, amellyel ezt a könyvet kezdtem, és amely elindított a színházi pályán. Amelyben Szendrő ijedten közölte, hogy azonnal menjek be, mert a minisztérium felelőssé teszi, ha nem alkalmaz azonnal. Ő nem érti, honnan ez a változás, hiszen tudom, hogy éppen a minisztérium akadályozta meg, hogy alkalmazzon. Én nem mondtam meg, hogy én tudom, miért ijedt meg a minisztérium. Másnap, mikor bementem a színházba, Szendrő tárgyalt valakivel, azt üzente, menjek csak be a dramaturgiára, ott már várnak. Furcsálltam, hogy be sem mutat. Nem valami bátran, de bementem. A színház két dramaturgja, Siklós Olga és Szekeres József barátságosan fogadott. Már értesültek róla, hogy én is a dramaturgiára kerülök. Azonnal rá is tértek a folyó dramaturgiai ügyekre, hogy én is vegyek részt bennük. Tárgyaltak Pándi Lajossal egy fordítandó cseh darabról, Szinetár Györggyel egy történelmi drámáról, később Dutka Sándor is bejött, hogy írnék ismertetést egy *Harmadévesek* című szovjet darabról, amelyet még nem ismertem. Mikor végeztem a dramaturgián, Szendrő nyugtalanul közölte velem, hogy most hallotta, úgy látszik, az ügyem még mindig nem dőlt el, az ÁVH közbelépett. Most hallotta, hogy a minisztérium személyzeti vezetőjét tegnapelőtt berendelték Péter Gáborhoz. Nem valami melegen köszönt el tőlem. Íme a kabátlopás-história.

Másnap egyenest Szendrőhöz mentem, a titkárságon azt mondták, várjak, diktál. Néhány pillanat múlva kijön a titkárnő. Jó, hogy itt vagyok, nálam van-e a munkakönyvem. Nálam van, tessék. Odaadtam a szakszervezeti tagsági igazolványomat is. Máig megőriztem. Fedőlapján vignetta: „Vas- és fémipari dolgozók szakszervezete." Alatta: „Közp. szám A134 306 Csop. szám 52.454". Alatta: „Czímer József segéd m." Belül: „Belépési nyilatkozat. Alulírott saját kezű aláírásommal igazolom, hogy a VAS- ÉS FÉMIPARI DOLGOZÓK SZAKSZERVEZETÉBE önként beléptem." Aláírás. Aztán a személyi adatok. (Foglalkozás: segéd m.) Olvashatatlan aláírás: főtitkár, Szabó László ügyvezető elnök. „Belépett: 1950. szep. 4." Alatta a Vasas Szakszervezet pecsétje. A titkárnő az irataimmal visszament Szendrőhöz, nyitva hagyta az ajtót. Így hallottam Szendrőt, amint a nevem után azt mondja: fődramaturg. Mikor aztán bementem, Szendrő nyájasan, a főnök leereszkedő öntudatával. magabiztosan közölte, hogy holnap társulati ülés, azon már részt kell vennem, és már nem jöhet közbe semmi. Kijövet Sivó Emil, a gazdasági igazgató melegen megszorította a kezem, és megsúgta, hogy Szendrő az ÁVH hallatára beijedt, de most már nagyon magabiztos, mert a minisztériumban ismételten felhívták a figyelmét, hogy a kinevezésem nemcsak visszavonhatatlan, de sürgős.

Ennek a könyvnek eredetileg azt a címet akartam adni, hogy „Akiknek útitársuk voltam". Nem „Útitársaim", mert mikor színházhoz kerültem, és minél több időt töltöttem el színházban, annál inkább azt éreztem, hogy nem a

művészek voltak az én útitársaim, hanem én az övék. Úgy éreztem magam, mint aki egy mellékállomáson felszáll egy vonatra, és bemegy egy fülkébe, ahol már sokan ülnek hatalmas, gazdag poggyásszal. Mikor látják az én szegényes kis táskámat, és hogy ügyefogyottan tehetetlenkedek, odahívnak, helyet szorítanak, útközben meg is kínálnak ezzel-azzal, sőt egyesek, akik előbb szállnak le, még meg is ajándékoznak egy kis fogyasztanivalóval, mivel: úgyhogy mire én is kiszállok, az én táskám sem üres. Nem tudok nem hálával gondolni rájuk. Persze ma sem tudom másképp idézni fel őket, mint ahogy akkor velem szemben ültek: aki kopasz volt, arra nem emlékezhetek dúshajúként, és aki alacsony volt, nem láthatom hórihorgasnak.

PARDI ANNA

Végzet, jóbarátom

Végzet, jóbarátom, együtt vagyunk újra,
mágnes szeret így csalánt,
mennykővé hullva, s ha már nincs hátra sok,
csak a kín önmagával beszorozva.

Végzet, jóbarátom, minek ragaszkodol?
Szép poklaid sorra ajánlgatod,
de már be is rántsz, veszünk, halunk,
kijut nekünk az, hogy innen ki nem jutunk.

Végzet, jóbarátom, tenni ellened,
fehér vas esős szobában éjféleken,
elvétett kéz elvétett homlokon,
ha már áldás se áld, csak a borzalom.

Végzet, jóbarátom, válni nem lehet?
hagyj meg horderőnek, nagy semminek,
elleszek én úgy is, ahogy nem lehet,
kéregesd csak sorba el élhetőségeimet.

Végzet, jóbarátom, nehéz bor, nehéz kenyér,
fald fel az 5-től a hat mínusz öt csüggedést,
s marad az egy, a kivont szablya, mivel az angyal
nekiront hiába, nemhiába megtörtént rontásunknak.

BORDÁS MÁTYÁS

Nevelőotthonosok

Mint riadt nyulak,
átfutnak a téren.
Egyik sörösüvegért kuncsorog,
a másik délceg árust
vesz célba apró tenyerével . . .

Mint riadt nyulak,
átfutnak a téren.
Üldözők és üldözöttek,
este lány-mosolyt álmodnak
a számozott paplanok hűvösébe.

Mint riadt nyulak . . .
s szemükből könny szökik
a Karácsonyfa tövében,
s nem látják, hogy a vadász
öltözik Télapójuk mezébe.

Dal

A kormos képű kisgyerek,
az leszek, az leszek újra.
Körmöm alja fekete lesz,
égett kenyérnek a héja.
Kényes társaim megverem,
a kormos képű kisgyerek,
az leszek, az leszek újra.
S tudom, megint szerelmes is.
Tudatlan nézem a Holdat,
imát rebegek a Holdnak,
csendben, mintha halott szólna.
Ha elhívsz hozzád, nem megyek,
mert félek rendőr-apádtól,
hamis, csúnya mosolyától,
anyádtól, néma anyádtól . . .
Félek, hogy szeretni fogsz majd,
nem fogom meg a kezedet.
Ne mondj meséket se nekem,
tüzes torkú sárkány leszek,
s félni fogsz, ha feléd megyek.
Tudom, a tengerek várnak,
horpadt mellű homokvárak,

fölbuksz, mint baba a táncban . . .
s ölelni foglak, ölelni
meleg fényű sugarakkal,
aranysárga szavaimmal,
csúfos-bolond haragommal,
emlékemmel, tavaszommal . . .

Az agy reflexei

A beteg BABITS MIHÁLY

Csak az agy reflexei érzik
a mulandóság apró rezzenéseit.
Ilyenkor a fák tavaszba hajlanak át,
s az avarrá lett levelek zöldes mosollyal
felszöknek a tarlott ágak közé,
s az esős lég halványcsíkos függönyén át
éledni kezd a fény, a táj.

Mintha az illanó remény mutatná szárnyait:
madárciripelés emlékébe karol
a szenvedést büszkén viselő férfiszív.
Aztán újra a fájdalom szigorú csöndje . . .
Mint vézna testű aggastyán szakáll-
s hajszíne; szürke könnyeket tart
a bokrok riadt tenyere.

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁJA

Távol, mégis együtt

BESZÉLGETÉS *CZINE MIHÁLLYAL* A NAGYVILÁG MAGYARJAIRÓL

A totalitárius társadalmak alighanem a kisebbségekkel szemben voltak a legtürelmetlenebbek. Idegen testként kezelték őket, és igyekeztek megszabadulni tőlük. Erre Románia (volt) a legjobb példa. Csakhogy az olvasztókemencék nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, valamiféle csoda folytán elég alacsony hatásfokkal működtek. Most, hogy a régi struktúrák összeomoltak, kimondható: a nemzeti kisebbség a nemzet része. Természetesen ez nem jelenti az országhatárok (erőszakos) megváltoztatását, ők továbbra is az illető országok lakosai, állampolgárai, a földrajzi haza és a szellemi haza az ő esetükben két külön dolog. Örvendetes viszont, hogy megszűnőfélben van az elmúlt évtizedekre jellemző fizikai és szellemi elzártság: az emberek szabadabban utazhatnak, könnyebbé vált a szellemi értékek cseréje is. Nyitott kérdés marad azonban, hogy az átmeneti időszak ingoványán miként fognak átjutni, mit hoz számukra a jövő?

— *A kisebbségeket és a szórványmagyarságot messzi tájakon is felkereső tudós, irodalomtörténész,* Czine Mihály *milyennek látja helyzetüket, jövőjüket?*

— A történelem hozta így, hogy a földrajzi haza és a szellemi haza nem feltétlenül esik egybe. Illyés Gyulának volt egy képe, amely szerint a magyar irodalom ötágú síp. Még több ágú. Illyés azzal számolt, hogy Magyarországon, Romániában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Nyugaton van magyar irodalom. De hiszen van Kárpátalján is, és Nyugat nagyon sok földrajzi helyet jelent: Ausztriát, Németországot, Norvégiát, Svédországot, Angliát, Észak-Amerikát, Kanadát, Dél-Amerikát, Ausztráliát, szinte az egész világot. Tréfásan mondotta valaki, aki a világot járja, hogy két nyelv van, amelyekkel a legtöbbször találkozott: a tört angol és a magyar. Nem világnyelvet jelent ez, természetesen, hanem azt, hogy annyi felé szóródott a magyarság. Illyés képe itt is eligazító, hisz minden harmadik magyar Magyarország határán kívül él. Itt merül fel a nagy kérdés: hogyha kívül él, ha román, amerikai vagy chilei állampolgár, mi köze van a magyarsághoz? Magyar-e még, vagy már nem is magyar?

— *Erről valóban sokat vitatkoznak. Különbözőképpen ítélik meg nemcsak a politikusok, hanem a köznapi emberek is. Pedig igencsak szükség lenne egy egységes szemléletre, hiszen a különböző értelmezések veszélyes következtetésekre is juthatnak.*

— Az anyanyelvi közösségtől nagyon távol élő ember megőrizheti ugyar magyarságát, nyelvét is megtarthatja, de fiai, unokái már nem bizonyosan Még a legjobb szándék ellenére sem.

Trianon után alakult így a magyarság helyzete, hisz addig mindenki, ak magyarnak vallotta magát, Magyarország területén élhetett. Természetesen nen feltétlenül élt Magyarországon. Ha kedve volt, elmehetett Amerikába, és vissz is jöhetett. De 1920 után alaposan megváltozott a helyzet, hiszen Erdély, a egykori Felvidék, az egykori Délvidék, sőt az egykori Nyugat-Magyarországbó is egy rész más államhoz került. Ez történelmi tény. Az ott élő magyarság ner maga választotta, hol akar élni. Ahogy egy Ausztriában élő magyar mondotta nem ők változtatták meg a határt, Magyarország hagyta el őket. Igazában ner

Magyarország hagyta el, mert nem szívesen hagyta, nem örömmel hagyta, hanem a történelem hozta így.

— *A történészek, gondolkodók mellett a történelmi Magyarország „szétesése" által okozott traumák etikailag alkalmasint az írókat foglalkoztatták, nyugtalanították leginkább...*

— Ezzel a kérdéssel már Tamási Áron mint erdélyi, Illyés Gyula és Németh László mint Magyarországon élő gondolkodó és sokan mások is szembenéztek. Hadd utaljak itt Tamási Áronra, hiszen ő a saját bőrén érezte, hogy mit jelent az ilyen változás. Ő azt mondta, hogy az ő szülőföldje földrajzilag különvált Magyarországtól. Valamikor Erdély Magyarország legkeletibb része volt, 1920 után Románia közepe lett. De ez nem azt jelenti, hogy a szellem is különvált volna, mert egy égbolt feszül a bárhol élő magyar fölött. Ugyanezt fogalmazta meg Illyés Gyula és Németh László a maga módján, és Kodály a maga zenei gondolkodásával: a politikai határ bárhol húzódhat, a térképet át lehet rajzolni (sajnos, át is szokták rajzolni időről időre), de a nép lelkülete nem a pillanatnyi határ nyomát viseli, hanem ezer évnek vagy még nagyobb időnek a szellemi, történelmi örökségét. Mert hiszen azt a dalt, hogy *A csitári hegyek alatt régen leesett a hó,* ugyanúgy énekelik Székelyudvarhelyen, mint a mostani Szlovákia területén lévő Csitáron, Montreálban vagy Miamiban, ahol épp nemrég jártam.

A '45 után felnövő magyar értelmiség ugyanazzal a kérdéssel szembetalálva magát, hasonlóképpen fogalmazott. Gondoljunk Csoóri Sándorra, aki az egységes magyar szellemiség gondolatát istápolja, és Sütő Andrásra, hogy megint Erdélyt idézzem, aki azt mondotta, hogy a bárhol élő magyar felett egy szellemi égbolt feszül.

Illyés Gyula gondolatát kapcsolnám még ide, a *Haza a magasban* eszméjét. Eszerint amíg az ember Petőfit tudja idézni, Berzsenyit dörmögi az éjszakába, addig otthon érezheti magát a nagyvilágban. Biztosan érzékeli, hogy fölötte milyen csillagok járnak, s hogy a talpa alatt a föld megtartó erő. Abban az értelemben rokon ez a gondolatkör, hogy egyazon szellemiség összefoghatja a bárhol élőket, és magyarok maradhatnak Bukarestben, New Yorkban, Prágában és Belgrádban is. Vagy hogy magyar történelmű városokat említsek, Kolozsvárott, Székelyudvarhelyen, Pozsonyban, Kassán, Szabadkán, és természetesen Budapesten. Vagy Nyírmeggyesen, az én szatmári szülőfalumban.

— *Viszont a magyar szellemiség fölöttünk feszülő égboltját számos veszély fenyegeti.*

— Sok minden veszélyezteti. Már maga a puszta tény is, hogy földrajzilag szétdarabolt egy népcsoport. Ha semmilyen erőszak nem létezne, a szétdaraboltság egymagában is az egységes szellemiség ellen hat. Aki például Bukarestben él, az nem magyar feliratot lát, nem magyar szót hall maga körül. Ez ugyanúgy érvényes New Yorkra vagy Moszkvára is. A lehetőségek korlátozódnak, a dolgok rendje szerint.

De sajnos, ennél többről van szó. Erre az elmúlt időszak román politikája volt különösen beszédes példa. Románia mindent megtett azért, hogy az erdélyi magyarság elszakadjon az összmagyar szellemiségtől. Ezt tette akkor, amikor nem engedte, hogy a magyarországi rokon az erdélyi rokont könnyebben meglátogathassa, a nem rokon pedig még ennél is nehezebb helyzetben volt, neki szállodában kellett laknia. Ezt tette, amikor nem engedte meg a magyar folyóiratok Erdélybe jutását, az erdélyi magyarság Magyarországra látogatását, magyarországi könyv sem juthatott el Romániába, csak bizonyos feltételek mellett.

Úgy nőttek fel nemzedékek, hogy Illyés, Németh László műveit, Nagy László írásait nem ismerhették meg. Holott az lett volna a természetes, hogy a színház iránt érdeklődő budapesti elmehessen Kolozsvárra, Marosvásárhelyre megnézni egy bemutatót. Én sem láttam egyetlen bemutatót sem Kolozsváron és Marosvásárhelyen, pedig ez az én szakmámhoz, az irodalomtörténethez hozzátartozik. És fordítva, hogy egy Kolozsváron vagy másutt élő magyar ember ugyanúgy eljusson egy budapesti vagy szegedi bemutatóra.

— *Pedig régebben így volt.*

— A század elején pesti újságírók elmentek Berlinbe, Párizsba megnézni egy kiállítást, színházi bemutatót. Nagyváradról, Aradról „színházvonatok" jártak Budapestre. Ez megszűnt. A Ceauşescu nevéhez fűződő politika szándékosan szakította szét a szálakat, elszigetelte a romániai magyarságot az összmagyarságtól, mindenekelőtt a magyarországi magyarságtól. Ilyen tendencia persze nemcsak Romániában volt, másutt is, ha kisebb mértékben is. A szabad utazás lehetőségei részben maguktól megszűntek, mert mégiscsak szigorodott a határ, más volt a pénz. A szomszédos Szlovákiában is volt idő, amikor csak központi engedély alapján lehetett meghívni egy magyarországi művészt vagy tudóst, hogy előadást tartson a szlovákiai magyaroknak. Ezek a tényezők voltak, hatottak, részben máig is léteznek. Még szomorúbb, hogy újra is termelődnek. Egy sor jel arra utal — mindenekelőtt romániai viszonylatban, de Jugoszláviában is, a szerbiai részen, a Vajdaságban —, hogy ezek a korlátok újra felépültek vagy épülőben vannak. Remélem, hogy nem lesznek véglegesek, mert ellene vannak minden világtendenciának. Hiszen a világban az egységesülés látszik előretörni, az információk szabad áramlása, a kölcsönös érdeklődés, az ízlés szabad mozgása van kiépülőben. Lehetetlen, hogy éppen ebben a térségben, a Kárpát-medencében ezt tartósan meg tudják akadályozni. Remélem, hogy mindez csak átmeneti — bár súlyos — korlátozás, és a jövőben feloldódik.

— *Kedvező jelek is észlelhetők?*

— Nemrég Szlovéniában jártam, és azt tapasztaltam, hogy a szlovéniai magyar kisebbség — 10 000—15 000-nyi lehet a számuk — valóban a szabadság és az egyenlőség jegyében tájékozódhat, élhet. Az iskolákban kétnyelvű az oktatás: szlovénul és magyarul tanulnak és beszélnek a gyermekek az órákon. A tanítás két nyelven folyik. Pár esztendővel előbb is voltam Szlovéniában, és március 15-én hallottam Petőfi-verseket szlovén gyermekektől magyarul, és magyar gyermekek mondták Petőfit szlovénul. És nem csak Petőfit.

Kárpátalján az utóbbi időben megalakult a magyarok kulturális szövetsége, visszaállítják a történelmi emlékműveket, például Petőfi-, Illyés Gyulaszobrot avattak, és Rákóczit idéző emlékművet állítottak fel. Annak az Illyés Gyulának emeltek szobrot, aki az elsők között hívta fel a világ figyelmét a nemzetiségi kérdésre.

— *Hogy ítélik meg a Magyarországon kívül élő kisebbségiek a magyar szellemiség egységét, milyen a magyarságképük?*

— Más-más módon, különböző színekkel, árnyalatokkal tarkítva, mégis van bennük valami közös. Bárhol éljenek is, Romániában, Kárpátalján vagy Amerikában, valamennyien úgy érzik, hogy ők ugyanúgy örökösei a magyar kultúrának, mint a Budapesten élők. A világ különböző részein élő magyarokkal beszélgetve kiderült, hogy Budapestet ugyanúgy az övékének érzik, tudják, min az itteniek. De ugyanúgy említik Kolozsvárt, Ungvárt, Szabadkát is, mint a magyar kultúrának a részeit. Ez is nagy öröm.

Az egységes magyar múltban, a magyar szellem egységében gondolkoznak, amelyen belül természetesen külön színek vannak. Az irodalomban is, amelynek bár egy a nyelve, ugyanaz az eszmeisége, mégis meg lehet különböztetni az erdélyi írót a jugoszláviai magyar írótól vagy a nyugaton élőtől.

— *Alkalmasint mindegyik kisebbségi magyar irodalomnak megvan a maga hozadéka.*

— Az irodalom egy hagyományból táplálkozik. Ezer év közös tradíciója köt össze bennünket, és csak hetven, illetve harmincnégy év óta létezik a különbözőség. Harmincnégy évet mondtam, mert a forradalom emigránsai '56 után mentek el. Bár ez a kifejezés már nem felel meg a jelenség fogalmi megjelölésének, mert emigránsként mentek el, de most már nem tekinthetjük őket emigránsoknak, hisz azok a célok, amelyeket vallva ők eltávoztak, most itthon megvalósulóban vannak.

Erdélyben a román kultúrával együtt él a magyar, a román kultúrának, folklórnak jobban a közelében van, s ez érezhető a magyar művelődésben is, a délszláv irodalmak erősen avantgárd jellegűek, s avantgárd tendenciájú a jugoszláviai magyar irodalom is. A csehszlovákiai magyar irodalom racionálisabb hangszerelésű; a cseh irodalomban a racionalizmusnak igen nagy hagyománya van. Meg lehet ismerni akár egy lírai versről is, hogy azt Magyarországon élő költő írta, a másikról, hogy erdélyi, a harmadikról, hogy Szabadkán élő magyar. Utassy József és Farkas Árpád kortársak, nagyjából rokontehetségek, és rokon a művészi elképzelésük, de azért aki Utassyt olvassa, érzi, hogy magyarországi születésű és neveltetésű költő. Farkas Árpádról is, hogy erdélyi. Nagy László, Fehér Ferenc, Kányádi Sándor, Tőzsér Árpád... mind kitűnő költő és magyar, de a meghatározó alapszín mellett mindben van valami, ami színezi, árnyalja őket: az erdélyiség, a vajdaságiság, a szlovákiaiság.

— *Ez lenne az a bizonyos couleur locale, helyi színezet?*

— Igen, sőt ennél még több is, bár talán ebbe is belefoglalhatnánk. Különben a fogalom körül vita is volt az elmúlt időszakban. Mert sok tekintetben a múlt század végi pozitivizmusra utal vissza. A tények meghatározó erejére. De ebben igazság rejlik, mert a történelmi és a földrajzi környezet együtt valóban meghatározó erő. Azzal a megjegyzéssel, hogy nem csak egy történelmi, illetve földrajzi környezet létezik.

— *Nemcsak igen jól ismered a magyar kisebbség és a szórvány magyarság irodalmát, szellemi életét, hanem gyakran el is látogatsz hozzájuk.*

— Ha csak lehet, megyek mindenüvé, amerre magyarok élnek.

— *Hitet önteni beléjük?*

— Nem csupán azért. Érdekel az irodalom maga, az, hogy a különböző égtájakra került magyar irodalom miképpen mozdul, színeződik. Ez tudományos problémaként is rendkívül érdekes. Figyelni, hogy ugyanaz a mag más éghajlat alatt milyen termést hoz.

Természetesen erősen él bennem, hogy én is magyarnak tudom magamat, az is vagyok, más lenni sem tudnék. Látni akarom, hogy él a Magyarországból kiszakadt magyarság, amelynek leghűbb tükrözője az irodalom. Ebben az is benne van, amit az előbb jeleztél: szeretném az emberek hitét erősíteni, hogy érdemes magyarnak maradni.

— *És milyenek a tapasztalatok?*

— Sokfélék. Egyik helyen izmosodik, a másikon csökken, sőt ugyanazon a helyen is egyik évben ígéretesnek mutatkozik az irodalmi termés, a másikban pedig visszaesőben, hanyatlóban lévőnek tűnik. Ez jobbára a történelmi moz-

gás eredménye, de a véletlenek is közrejátszanak benne. Például most Kárpátalján erősödött meg rendkívüli módon az irodalmi és művelődési élet, viszont Erdélyben, ahol korábban igen erős szellemi élet volt tapasztalható, az utóbbi években a kérdőjelek, a megrendülések szaporodtak. Most a decemberi forradalmas napok óta újra ígéretes a szellemi élet. Jugoszláviában változatos a kép. A szlovéniai részen derűs bizalom uralkodik, ezzel szemben a Szerbiához kapcsolódó vajdasági részeken most letargikusabb a hangulat.

Amerikában, ahol az elmúlt hetekben jártam, Magyarország mostani útját rendkívül derűsen ítélik meg. De tudom, hogy más amerikai helyeken vagy csoportokban úgy látják, hogy Magyarország a bizonytalanság és a mozdulatlanság állapotában van. Elégedetlenek azokkal a változásokkal, amelyeket itthon tapasztalnak.

— *Az idősebbek a borúlátóbbak?*

— Nem annyira generációk szerint oszlanak meg a vélemények, hanem inkább a politikai elképzelés, a baráti kör, a személyes tapasztalat határozza meg a véleményalkotást, az, hogy milyen információkhoz jutnak, kitől mit hallanak, és abból mit fogadnak el. Mint ahogy itthon is többféle Magyarország-kép létezik: egyesek szerint mégiscsak előre megyünk, mások viszont úgy vélik, hogy a kedvezőtlen tendenciák kezdenek felerősödni. E tekintetben a sajtó sem egységes. Én azt gondolom, ha a különböző nézeteket összeadnánk és meghúznánk az eredőt, kedvező képet kapnánk. A magyarság iránti érdeklődés, a magyar hagyománynak a megtartására irányuló szándék erősödőben van.

— *Vajon a kisebbségekre is derűsebb napok köszöntenek?*

— Bizonyára igen, bár sok kedvezőtlen jel is mutatkozik. Mert a letűnt kommunista rendszerek a kisebbségeknek perspektivikusan nem kedveztek ugyan, de valamelyes korlátot azért szabtak a sovinizmusnak. A kisebbség is kapott a sajtójához valamennyi pénzt, neki is engedtek bizonyos mozgásteret, biztosítottak valamilyen védelmet a túlságos gorombaságok ellen. Erdélyben Ceauşescu akármilyen elgondolással (tudjuk, hogy a legrosszabbal) volt is a kisebbségekkel szemben, egy kisebbségit nem lehetett csak úgy megverni az utcán, vagy ha megverték, ott volt a rendőr, aki esetleg a védelmére kelt, vagy legalább mutatta, hogy védelmére jön. Most ez megszűnt.

Abban az időben erősen korlátozták a magyarországi lapok bemenetelét Erdélybe, de Romániában voltak bizonyos lapok, folyóiratok, amelyekre az állam pénzt adott. Kevés lap jelent meg, de valami pénzük csak volt rá. Ez Csehszlovákiára, Jugoszláviára és a többi szomszédos országra is érvényes. Az állami finanszírozás megvonásával megszűnt a kisebbségi lapok támogatása is. A kisebbségek lapjai veszélybe kerültek. Kevés a példányszámuk, nem gazdaságosak.

A könyvkiadással ugyanaz a helyzet. A kisebbségek könyvkiadása korlátozott volt, de az engedélyezett kereten belül biztos volt, hogy a tervezett könyvek meg is jelennek. Most minden oly bizonytalanná vált. Átmenetileg. Mert ugyanakkor felsejlik a remény, a lehetőség is. Hogyha a magyar közösségek megerősödnek, gazdaságilag, anyagilag talpra állnak, megtalálják a maguk kiadóját is. Nem feltétlenül állami, hanem magánkiadót. Elképzelhető, hogy Erdélyben újra lesz egy olyanfajta vállalkozás, mint a Kós Károlyéké volt, a Szépmíves Céh, és hogy Szlovákiában a magyar lakosság annyira megerősödik anyagilag is, hogy saját maga tud folyóiratot elindítani, fenntartani, esetleg színházat teremteni.

A mostani idők átmenetileg sok nehézséget hoznak, de remélhetőleg a következő esztendőkben az egyéni kezdeményezések révén, a magánerő segítségével mégiscsak előbbre haladhat a nemzetiség. Önmaga fenn- és megtartójává válhat, az esetleges állami korlátozásokkal szemben is. Mert nem kizárt, hogy az állam — akár egyik, akár másik területen — polgári mezben is változatlanul a kisebbség ellen ható törvényeket fog hozni. Ám ha a kisebbség gazdaságilag megerősödik és az egyesülési törvény szerint szerveződhet, az ellene irányuló intézkedéseket is sikeresebben tudja ellensúlyozni.

— *Nemrég Kolozsváron jártam, és az RMDSZ egyik embere arról panaszkodott, hogy a román kormány azt tervezi; a vissza nem igényelt földparcellákból állami földalapot hoz létre, amivel maga gazdálkodik: a más megyékben földtulajdon nélkül maradt parasztok között osztaná szét. Eszerint a kalotaszegi magyar falvakba az ókirályságból és Moldvából román családokat telepíthetnének oda, gyengítve a települések magyar jellegét. Ezért faluról falura, házról házra jártak, hogy meggyőzzék őket: minden család kérje vissza a földjét.*

— Ez részben román belpolitikai kérdés. Minden bizonnyal Románia arra törekszik, hogy növelje a románok arányát és erejét, ahol csak tudja. De egyáltalán nem biztos, hogy ez a vállalkozása sikerülni is fog. Elképzelhető, hogy Kalotaszegre román parasztokat telepít, ám az is elképzelhető, hogy a kalotaszegi román parasztok elmagyarosodnak a magyar környezetben. Erről nekem nem lehet határozott véleményem. De az biztos, hogyha a székely parasztság visszakapja a földjét, kulturálisan is megerősödhet. Ahogy Székelykeresztúron annak idején az unitárius parasztok és az unitárius kismesterek kollégiumot építettek és tartottak fenn a maguk erejéből, ugyanúgy az is elképzelhető, hogy most építenek egy második, harmadik vagy negyedik kollégiumot. A kisebbség gazdasági megerősödését önállóságában való megerősödése követheti. A nemzeti kisebbség szempontjából ez rendkívül lényeges változás, hisz a két háború között is az erdélyi magyarság szellemiségének megtartója a kisbirtokos parasztság és a kisiparosság volt, amelyik a maga szakértelmével, munkájával, áldozatkészségével az intézmények fennmaradását biztosította.

— *Dr. Csiha Kálmán, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke örömmel újságolta, hogy Kolozsváron újraindult a Református Kollégium.*

— Ez örvendetes példa, hogy Csiha Kálmánék máris újraindították a református középiskolát, 300 diákkal. Még nem az ősi épületben, nehéz helyzetben vannak, rossz körülmények között dolgoznak, de léteznek.

— *Arról már szó esett, hogy milyen a kisebbség és a szórványmagyarság viszonya Magyarországhoz, micsoda változatos képet hordoznak tudatvilágukban az anyaországról. De vajon, milyen az önszemléletük, milyennek látják ők saját magukat?*

— A szomszédos országokba szakadt magyarság más helyzetben van, mint a nyugaton élő. Az alaphelyzet más. Akik a szomszédos országokban élnek, nem maguk választották, hol élnek, hanem a történelem húzta meg a határt. Akik nyugaton élnek, azok nagyobb része önként távozott, okkal vagy ok nélkül. Akik a szomszédságban élnek, az apjuk, nagyapjuk, dédapjuk, őseik földjén élnek. Többnyire tömbben, vagy ha szétszórtságban is, mint Erdély román többségű vidékein, vagy Csehszlovákiában szlovák többségű vidéken, itt van Magyarország a közelben. A rádió, a televízió műsora majdnem mindenüvé eljut. A nyugaton élőknek más a helyzete. Mert vannak ugyan olyan városok, ahol a magyarság nagyobb lélekszámban él — New Yorkban legalább nyolcvanezer magyar lakik, New Jerseyben még most is vannak magyar utcák —,

de vannak olyan települések is, ahol mindössze néhány vagy csak egy magyar család él. Idegen környezetben, más hagyományok között.

Akik a szomszédban élnek, azok a dolgok természetes rendje szerint tudják magukat a magyar történelem részének, folytatásának. Akik távol élnek, ők is így tudják természetesen, de nekik azt kell tapasztalniuk; az unokák már nem biztos, hogy értik a nagyapák nyelvét.

Magyarország mint politikai fogalom sokféle lehet a számukra, de mint szellemi egység, valamennyiüknél rokon. A magyar kultúra mindenekelőtt Magyarországon él, és külföldön is csak úgy élhet, ha van Magyarország. Ebben egységesek, legalábbis a gondolkodó emberek.

— *Ilyen módon Magyarországnak erkölcsi kötelessége gondoskodni róluk, kisugározni feléjük az anyanyelvi kultúrát...*

— Elemi kötelessége. Sokáig nem tehette, nem tette. A békeszerződésben a kisebbségekről nem volt hangsúlyos szó, az illető országok belügyének tekintették; a munkásmozgalom gyakorlatában a pártok belső ügyének. Ez a helyzet mínálunk két-három évvel ezelőtt megszűnt, amikor a Németh Miklós-kormány idején Szűrös Mátyás bejelentette, hogy Magyarország magyarnak tekinti a bárhol élő magyart, ha vállalja magyarságát.

Ez azt jelenti, hogy Magyarország erkölcsi feladata a bárhol élő magyarságot is képviselni, és hogy olyan szellemi erőt sugározzon feléjük, amit a bárhol élő magyarság is örömmel fogad. Egy Ady-kép ötlik fel bennem. Ő beszélt egyik versében a templomépítésről. A templom minden népnek nagy szimbóluma. A magyar kultúra temploma Magyarországon épül, de ehhez bárhonnan lehet téglákat adogatni. Németh László szerint úgy kell a templomot építeni, hogy arra a bárhol élő magyarságnak érdemes legyen visszatekinteni. Hogy íme, ez az a templom, amelyhez, a maga módja szerint — anyagilag, szellemileg, érzületileg — ő is adott téglákat. Ez az egységes templom a magyarság temploma ama egységes égbolt alatt, amelyről a legelején beszéltünk.

— *A kisebbségi magyar írók is sok szép téglát adtak a magyar irodalom templomához.*

— A magyar irodalom gazdagságának ez az egyik magyarázata. Mondhatnám: tragikus gazdagság. Aki csak magyarul olvas, az is a világ szinte minden dolgáról tudomást szerezhet. Mert ez a sokágú magyar irodalom mindenről közvetít valamit, és ezek az irodalmi alkotások közelítik a szomszédos, sőt a nem szomszédos népek érzületét is. Mindazt, amiben ezek az irodalmak születtek. Például a nyugati magyar irodalom ilyen vagy amolyan módon közvetített sok modern áramlatot a magyar irodalomban.

A fordításirodalom is nagyon érdekes és értékes eredményeket hozott. A magyar fordításirodalom az egyik leggazdagabb a világon.

A románnak a magyar a második anyanyelve, hisz majdnem minden román művet lefordítottak magyarra, ami arra érdemes. A szlovák, a szerbhorvát irodalomnak ugyancsak a magyar a második anyanyelve. Csuka Zoltán például egymaga százhúsz művet fordított magyarra. Ez persze szükségből eredt, mert a magyarság más nép életterületébe ágazódott be. De a magyar irodalom amúgy is érzékeny volt a nagyvilág irodalmára. Ismeretes Babitsnak az a megjegyzése, hogy melyik a legszebb magyar vers? Shelley: Óda a nyugati szélhez Tóth Árpád fordításában.

Szinte minden magyar író, aki Romániában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában s másutt él, fordítja is annak az irodalomnak a remekeit. Még a fordítás irodalomban is értékeset nyújtott a kisebbségi magyar irodalom. Természetese

mindenekelőtt az eredeti terméssel gazdagította a magyar irodalmat. Gondoljunk csak Tamási Áronra, Kuncz Aladárra, Dsida Jenőre, vagy a '45 utáni irodalomból Sütő András, Kányádi Sándor, Farkas Árpád műveire. A két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalmat olyan nevek fémjelzik, mint Győry Dezső és Fábry Zoltán; a háború utánit pedig Dobos László és Duba Gyula. A jugoszláviai magyar irodalomban pedig Herceg János meg Fehér Ferenc neve ragyog.

— *Az imént azt mondottad, hogy a nemzeti kultúra alappillére az anyanyelv. Azt hiszem, hogy ebben senki sem kételkedik. De hogy van az, hogy sokszor olyanok is ragaszkodnak nemzetiségükhöz, akik már rég elvesztették az anyanyelvüket? Például a katalánok és a baszkok?...*

— Számos olyan eset van, hogy a gyermekek nem tudnak magyarul, noha a szülők a magyar irodalom vonzásában élnek, esetleg a magyar irodalom alkotói is. Nem tudok lelkesedni az ilyen esetekért, de megértem. Az apa olyan környezetbe kerül, ahol a feleség sem beszél magyarul. Az apa idejét és energiáját pedig más feladatok kötik le.

De az is előfordul elég gyakran, hogy a második vagy a harmadik nemzedékben fölébred az ősök iránti érdeklődés. A gyermeknek már több az ideje, mint az apának vagy nagyapának volt, és tudni szeretné, hogy a gyökerek honnan erednek, amelyekből ő is érkezett. Ez el szokott jutni néha a nyelv megtanulásáig, ám sokszor megreked a néprajzi, a zenei ismerkedés kezdetén. De már ez is valami.

A magyar történelem is ismer olyan mozzanatokat, amikor nem magyar nyelven vívták a magyarságért való harcot. A román politikusok a század elején Erdély megszerzéséért való harcot magyarul vívták a magyar parlamentben. A magyar parlamentben sokszor magyarul hadakoztak a szlovák érdekekért.

A nyelv a legfontosabb dolgok egyike. Változatlanul érvényes: nyelvében él a nemzet. De az is igaz, hogyha a nyelvét el is veszíti, az egyes, egy nemzet érzülete úgy is megmaradhat.

A nyugaton élő magyarság minden bizonnyal apadni fog. A fiak, az unokák nyelvtudása kevesebb lesz, esetleg semmi sem lesz, de még akkor is, más nyelv segítségével is hordozhatják a magyar tudatot. És segíthetnek a maguk magyar nyelvét itthon őrizők dolgában. Abban bizakodom, hogy az Amerikában vagy másutt nyelvüket elveszítő unokák és dédunokák közül is sokan a magyarság ügyének a vállalói lesznek.

ANISZI KÁLMÁN

BEKE GYÖRGY

Földek sorsa Erdélyben

I.

1. — Út menti fogadó Nagyszalonta előtt, Madarász község területén. Csárda lehetne az Arany Jánost meg Toldi Miklóst idéző nagy határ mezőben, ha megvolna ehhez a hangulata. Cementes padló, rideg falak, a kiszolgáló karján koszos kendő. Pedig kényes ízlésre szabták volt, vagy huszonöt évvel ezelőtt, mikor a közös gazdaságok efféle vállalkozásokba is belekezdtek. A madarászi téeszvendéglőbe Bende János főmérnök hívott volt el, a „belső szobába", miután bejártuk a mezőt, megszemléltük a gépeket, megfordultunk a hatalmas tyúkfarmon. Madarász akkor méltán lehetett büszke önmagára: a szomszédos Nagyszalontával együtt legjobban menő közös gazdaságok voltak Biharban.

Most, 1991 kora tavaszán én hívtam ide a családomat. Ha nem vagyunk farkaséhesek, mentünk volna tovább, el ebből a sivárságból. Az egyik sarokban négy fiatal ült körül egy billegő asztalt. Rajtunk kívül egyedüli vendégek. A pincér lomhán cammogott oda hozzánk. Egyetlen ennivalóval kínált, mititejjel. Őrölt hús, szénen sütve, nincs magyar neve, bukaresti étel, meg úgy balkáni, 1918 előtt ismeretlen Erdélyben. Csirkesült nincsen? kérdeztem a pincértől. Milliószámra tenyésztették itt a baromfit. Nincs, válaszolta kedvetlenül.

— Éppen Madarászon nincs sült csirke? Mi lett a hatalmas tyúkfarmjukkal?

A pincér ingerülten vonta meg a vállát:

— Mi közöm nekem hozzá?!

— Maga nem a madarászi téesz alkalmazottja?

— Hol van már a madarászi téesz, uram?!

— Mi lett az elnökükkel, Teodor Maghiarral?

— Nem volt szerencsém hozzá.

A poharazgató fiatalok felfigyeltek, egyikük metsző gúnnyal kiáltotta:

— Ő már a másvilágon elnökösködik. Ha le nem váltották azóta...

A pincér elégtétellel néz rám: lám, mégis én vagyok itt a tájékozatlanabb. Ő honnan tudhatna mindezekről, egy esztendeje került ide, a Kárpátokon túlról, Havasalföldről. Itt talált munkát magának. Bent lakik Nagyszalontán. Egyéb miért érdekelné?

2. — Minden vidéken kiszemeltek két-három termelőszövetkezetet, ezekből mintagazdaságokat fejlesztettek. Nagy összegű bankkölcsönöket kaptak, gépi felszereléseket, ha kellett, adókedvezményt, aztán példának állították ezeket paraszti milliók elé: kövessétek, de ti vagytok a hibásak, ha nem tudtok hasonló eredményeket felmutatni! Ugyanolyan fortélyos csalás volt ez, mint az iparban a sztahanovizmus mozgalma. Igaz azonban, hogy általában jó adottságokkal rendelkező termelőszövetkezeteket választottak ki, szorgalmas, értelmes gazdák közösségeit.

Biharban Nagyszalonta és a tőszomszédos Madarász emelkedett ki így az átlagból. Előbbi magyar, utóbbi román parasztok gazdasága, kiterjedt határral. A téeszek elnökei „kiemelt" emberek lettek, társadalmi elismeréssel, politikai rangokkal, Szalontán Czégé Sándor, Madarászon Teodor Maghiar. Idővel a szocialista munka hősének címét is megkapták mind a ketten. (Valamikor figyel-

tek a nemzeti megoszlásra is az ilyen hőssé avatásokkor; a romániai bányászok közül az első munkahős Hajdu Gyula lett a Zsil völgyében.) Igazságtalanság lenne elhallgatni, hogy az ilyképpen kivételezett magyarok kiváló egyéni képességekkel rendelkező emberek voltak, jó szervezők, fogékonyak a tudományokra.

Madarászon 1959-ben jártam először. Aratás teljében érkeztem. Megbolydult az idő, naponta vihar nyargalt végig a Körösök mentében, átáztatta a száradni kezdő kalangyákat. (Még nem kombájnnal dolgoztak.) Teodor Maghiar elnök hadvezérként irányította a tagságot. Az a veszély fenyegetett, hogy befülledjenek, kicsíráznak a kalangyák. Minden délután szétdobálták, szárítgatták, majd újra összerakták őket. Az elnök még a közeli Szalontára sem engedett el senkit, szükség volt minden munkáskézre. Lelke mélyén szégyellhette a parancsolgatást, hallottam, amint az egyik tagnak megmagyarázta a tiltás okát:

— Negyvenhétben vagy negyvennyolcban, már nem emlékszem pontosan, hogy melyik esztendőben, éppen ilyen idő járt Biharban. Három hektár búzám csírázott ki a szemem láttára. Még a szalmája sem lett igazi. Pedig szakadtam meg, annyit hánytam-raktam a kalangyákat. Egyedül nem bírtam a versenyt az esővel.

Jól kihallhattam, hogy a téeszelnök akkor még saját magángazdamúltjához hasonlított, és valójában egyféle béresbírószerepet töltött be.

Abban az esztendőben a madarászi Vörös Csillag kolhozban a búza átlag 18 mázsát adott hektáronként, a sörárpából 25 mázsás lett a termés. Felépültek az első új parasztházak, a gazdaság is emeletes központot emelt magának.

Néhány esztendő múlva Madarász annyira megerősödött, nem függetlenül az állami támogatástól, hogy kiválasztották: itt kísérletezik ki az új paraszti nyugdíjrendszert. Addig ötletszerűen osztották a segélyt az öregeknek egész Romániában, minden gazdaságban más és más szempont szerint. Madarászon nyilvánosan szavaztak minden segélyre szoruló esetében, de másként emelkedtek a karok, ha rokon vagy atyafi járandóságáról kellett dönteni, megint másként, ha idegen vagy éppen ellenség segélyéről. Egyik középkorú férfi például azt követelte, hogy az anyósának is adjanak öregségi segélyt. Hiszen még jól bírja a munkát, felelte az elnök. A fél falu a kérelmező rokona, a közgyűlés megszavazta a segélyt. Mikor az egyik hajtó felborult a gazdaság szekerével, és olyan szerencsétlenül esett, hogy egy-két esztendeig csak könnyű munkát végezhetett, mindenképpen segély járt neki, az akkori szabályok szerint legalább öt mázsa búza. „Minek neki annyi búza? — kiáltott közbe valaki. — Jobban kell vigyáznunk a közös vagyonunkra. Adjunk neki csak három mázsát." Hiába érvelt az elnök, a három mázsát szavazták meg.

— Egy élet munkája döntsön — ajánlotta a vezetőtanács ülésén Teodor Maghiar. — Aki hosszabb időn át dolgozott a közösben, az többet kapjon. Az állami nyugdíjrendszert kell követnünk.

Két éven át próbálgatták, hogy kit melyik nyugdíjascsoportba osszanak be. Továbbra is beleütköztek ellenszenvbe, találkoztak rokonszenvvel, családi elfogultsággal, de végül sikerült méltányos osztályozást kialakítaniuk. A madarászi kezdeményezést egy bukaresti bizottság tanulmányozta, és követésre ajánlotta minden termelőszövetkezetnek. Az ilyen ajánlás egyenlő volt a paranccsal.

3. — Harminckét esztendeje volt elnök Teodor Maghiar, mikor 1983-ban újból meglátogattam. Kedvetlen öregember lett belőle. Ha mégis mosolygott, sima arcán olyan mélyen bevágódtak a ráncok, hogy szinte árnyékot dobtak egymásra. Zöldes szemében bágyadt fáradtság. Negyedszázaddal azelőtt min-

dent ő mutatott meg az udvaron, kint a határban. Most megkönnyebbült, hogy Bende főmérnök vállalkozott a kalauzolásomra.

Bende János akkor már két évtizede gazdálkodott ezer meg ezer hektáron — egy ideig a körzet harminc faluját irányította —, megszokottan ejtette a nagy számokat. A madarászi téesznek 3000 hektáros birtoka volt, ebből 2000 hektár a szántó. Csakhogy a területük kétharmada szikes. Talajvíz, mikroklíma, száraz éghajlat tette gyengén termővé. A magyar Alföld tájain, a Hortobágy mellékén sok helyen fehéret „virágzik" a föld, de nem az ártatlanság virágait. A madarászi asszonyok régen összekaparták a sziket, azzal mostak. Bende Jánosnak célja volt a rögtönzött kiselőadással. Lám, ezen a gyenge talajon is lehet jól gazdálkodni, roppant szorgalommal, gépekkel, öntözéssel. Búzából 45—48 mázsát arattak hektáronként, tengeriből 50—55 mázsát takarítottak be, cukorrépából 400—430 mázsát. Fontos termelési águk volt az állattenyésztés. Szarvasmarhából 1200 az istállókban, külön tehenészet, külön borjúhizlalda. A juhnyájuk 4000 fős. Sertést is hizlaltak a közösben, úgy ötszázat, de inkább tyúktenyészetre szakosodtak. Két óriási farmot építettek, egyszerre négymillió baromfit neveltek. Teheneik átlagos hozama 13 liter volt, naponta 4 ezer liter tejet adtak át az állami felvásárlóvállalatnak. Madarászon egy liter tej akkor 1 lej és 10 baniba került, éppen ennyi volt az előírt önköltségi ár. De a fogyasztók a városokon 4 és fél lejért vásárolhatták meg, nem is ugyanazt a tejet, mivel „menet közben" lefölözték és felhígították. Bende főmérnök jó eredménynek tartotta, hogy az előírt önköltségen tudtak tejet termelni, a legtöbb téesz ugyanis alaposan ráfizetett a tejre, csak azért nem adtak túl a teheneiken, mert Bukarestből ezt a legszigorúbban megtiltották. A meddő teheneket is tartani kellett, a jó statisztika kedvéért.

Kereset dolgában 1983-ban az állatgondozók álltak a legjobban, ők megkaphatták a havi 2400-2500 lejt is. A mezei munkások átlag 1500-1600 lejért dolgoztak egy hónapon át. Aki nem elégedett meg ennyivel, vette a kalapját, továbbra is Madarászon lakott, de Nagyszalonta vagy Nagyvárad üzemeiben próbált boldogulni. Papíron 1345 fő volt a gazdaság taglétszáma, valójában alig négyszázan dolgoztak, főként asszonyok és leányok.

Többen is irigykedve emlegették azt a traktorost, akit elbocsátottak a nagyszalontai állami gépállomásról, mert többet hiányzott, mint ahányszor munkába állt. Egy időben a madarászi határban szántott, ezért ismerik a sorsát. Vásárolt magának egy elhagyott tanyát Marciházán, a „Gödörben", és ott disznókat hizlal. A madarásziak szerint 200 ezer lejt is megkeres ezzel évente. Hát a téesz tagjai miért nem hizlalhatnak ilyen haszonnal sertéseket? Teodor Maghiar nagyot legyintett. Ahhoz takarmány kell. Honnan?

— A kidobott traktoros hogyan szerzi be?

— Rajta nem kérik számon, mi azonban mégsem lophatunk. Azon a távoli tanyán, Marciházán se fináne, se rendőr.

— Mi lett a madarászi tanyákkal?

— Lebontottuk őket. Kár volt.

— Akkor miért bontották le?

— Így szólt a parancs. Ez volt a divat. Valami bukaresti fejesek, akik életükben nem láttak bihari tanyát, kiszámították, hogy ennyi meg ennyi kárt okoznak, meg hogy akadályozzák a nagyüzemi termelést, értékes termőföldeket foglalnak el. Mások persze a fordítottját számították ki. Csakhogy az előbbiek adták a parancsokat.

4. — Egy számadat megállította a ceruzámat. A madarászi gazdaság osthatatlan alapja 200 millió lejt tett ki. Így nevezték az állóalapot, a szocializmusban mégsem illő tőkét mondani. Negyedszázaddal előbb a 4 millió is igen szép összegnek számított.

Hányszor voltak gazdagabbak 1983-ban? Meglátszott-e rajtuk ez a nagy gazdagság?

Elnök, főmérnök úgy néztek rám, mintha csúfondárosságból kérdezném ezt. Erről máshol érdeklődjek. A megyénél, Nagyváradon, vagy talán éppen Bukarestben. Innen elfolyik minden jövedelem, mint ahogy az áradás vize lefut a mezőkről.

Csupán a gazdaság fogadója, Madarász határában, a Nagyszalontának forduló országúton, évente hatmillió lej hasznot hajtott.

Valamikor a madarászi rizstermesztést emlegették. De 1983-ban szóba se akarták hozni. Parancs volt: meg kell honosítani a rizst Biharban. Marciházán 400 hektáron termesztették, a szomszédos nagyszalontaiak 200 hektáron, ők a barmódi pusztán. Még csatornát is ástak, a rizsnek sok víz kell, hát bevitték a Fekete-Körös t Barmódra. Mindhiába: 15 mázsánál több rizs nem termett hektáronként. Márpedig 30 mázsa alatt a rizstermesztés nem jövedelmező. Sok kilincselés után, 1966-ban engedélyt kaptak Bukarestből, hogy a bihari rizstelepeket felszámolhassák.

Hathektárosra csökkent a szőlősük. A tőkék együtt öregedtek ki a gondozókkal. Madarászon a legfiatalabb mezei munkás betöltötte az ötvenedik évét, a jobban kereső gépészek is idősebbek voltak negyvennél.

Bende János elmondta, hogy a rizs kudarcába belenyugodtak ott fent, de az újabb szőlőtelepítéseket egyvégtében követelik. Válaszképpen azt jelentik, hogy ez a vidék nem alkalmas szőlőnek.

— Csakugyan nem való? Hiszen valamikor...

Teodor Maghiar válaszolt:

— Valamikor volt fiatal munkaerő. Könnyen hajló derék kell a szőlőbe. Az nincs többé nálunk. Mi voltunk az első téesz a környéken, tőlünk mentek el leghamarább a fiatalok. Tudja-e, hogy hányan kéredzkedtek el tőlem az eltelt negyedszázad alatt? Éppen hétszázan.

— Azokat tartja számon, akik elkéredzkedtek, s nem azokat, akik maradtak?

— Vigasztalom magamat: ha el is mennek, nem miattam teszik. Hiszen tőlem kéredzkednek el.

— Jöttek is, tudtommal. Éppen maga telepített ide szlovákokat a szilágysági Réz-hegységből.

— Közöttük is keresheti már a férfiakat. Pedig telket kaptak, segítettük őket, hogy házat építsenek. Szlovák tanítót hozattam. Most szóljam meg őket? A helyükben én is elmentem volna... Tudja-e, hogy kik jöttek, hívatlanul is? A mérnökök. Az állam mindegyre küldi őket. Afféle ispánoknak, hogy rendet tartsanak közöttünk. Nem mi fizetjük őket, az állam a gazdájuk, tőle kapják a pénzt, neki tartoznak engedelmességgel.

— Hány mérnökük van összesen?

— Már tíz. Maholnap csupa mérnökökből állunk. Az elnök is mérnök már...

Öngúnynak szánta, habár ezért tiszteletet érdemelt: magánúton elvégezte az agrárakadémiát Temesvárott. Közben alaposan megtépte az élet. Eltemette a feleségét. És eltemette fiatalkori álmait. Vénségére a falu régi hagyományai

ébredeztek benne, szokások, törvények, amelyeket kár volt könnyelműen elhajítani.

— Valamikor a fiatal együtt dolgozott a szüleivel. Így tanult bele igazán a gazdálkodásba. Kapott az apjától egy-két nyaklevest, nem ártott meg neki. Most a fiatal olyan hamar kimegy a szülők keze alól, ideje sincs megtanulni, hogy mi a munka, mi a tisztesség, a becsület. Idegen szava nem fog annyira, mint a szülői fenyítés.

5. — Keserűen beszélt az elnök a nyugdíjasaikról. Többen voltak, mint a „standbéli tagok". A legkisebb havi nyugdíj hetven lej.

— Hiszen a gazdaság vagyona ötvenszeresére növekedett.

— Csakhogy az öregségi nyugdíjat már nem mi adjuk. Alakult egy megyei hivatal, az küldi. Mi befizetjük a részesedésünket, a hivatal fizeti a nyugdíjasainkat.

Bende János számokkal jellemezte ezt. A madarászi téesz évente 2 millió 700 ezer lejt fizetett be a megyei nyugdíjhivatalnak, ebből a madarászi öregek 700 ezer lejt kaptak.

Hová lett a többi pénz? Maghiar elnök azt felelte, hogy azzal másutt a lustákat cirógatták, nehogy túlságosan elfáradjanak.

— Én egyet akartam, egészen más lett belőle. Kincstári bürokrácia. Parasztpolitika? Mit gondol, hány nap szülési szabadság jár a termelőszövetkezetek asszonyainak? Ötvennégy! Ha üzemi munkásnő lenne, vagy akár az állami gazdaság alkalmazottja, tehát „állami paraszt", akkor 114 nap járna. A téesz asszonyai könnyebben szülnek?

Mondhattam volna-e neki, az országos pártvezetőség tagjának, hogy atavisztikus parasztellenesség érvényesül a Román Kommunista Párt politikájában? Fazekas Jánostól, a központi pártbizottság tagjától tudtam, hogy Gheorghiu-Dej nyíltan vallotta: túl jól élnek a parasztok, szemben a munkásokkal, meg kell nyirbálni a jövedelmüket.

Volt-e gazdag paraszt Romániában?

Átmentem Nagyszalontára, a hajdani Kölesér utcába, Molnár Istvánhoz, a téesz nyugdíjasához. Hatvanhat esztendős volt, fehér hajú, zöldes szemű. Kihúzta magát, a csizma is erősítette a tartását. Kicsi, nyírott bajusza nem öregítette, inkább fiatalította az arcát. A Jámbor-ágon rokona Arany Jánosnak, háza is e rokonság révén szállt reá. Kétszáz esztendeje ugyanaz a család birtokolja. Leültetett a tiszta szobában, borral kínált, ismerte a módját, tizenöt esztendőn át alelnök volt a nagyszalontai termelőszövetkezetben. Utána az állattenyésztő brigád vezetője, ennek köszönheti, hogy nyugdíja — harminchat esztendei munka alapján — havi 896 lej készpénz, meg a törvényes gabonamennyiség.

— Ez aránylag nagy téesznyugdíj Romániában!

— Paraszti nyugdíjnak csakugyan nagy, felelte, de ha az állami nyugdíjasokhoz mérjük, akkor nagyon kicsiny.

Oda is mérte, azon nyomban.

Berecki Sándor hatvanholdas gazda volt Nagyszalontán, „igen rendes tőkés elem", ahogyan jellemezte. Soha senkinek nem ártott, inkább használt, ezért volt „rendes elem". Mégis szabályszerű kulák lett belőle. Ha jelentkezett volna, akkor sem veszik fel a termelőszövetkezetbe. Az ötvenes évek közepéig örökös kínnal, kulákadóktól sújtottan gazdálkodott, vagy inkább nyomorgott a hatvan holdja mellett, akkor lehetősége nyílt, hogy a földeket ingyen átadja az államnak. Beállt éjjeli őrnek az egyik építkezési vállalathoz. Öt esztendeig őrizte a

vállalatot az éjszakai csöndtől, akkor nyugdíjba ment. Azon nyomban havi 300 lejt szabtak ki számára, még csak nem is nyugdíjként, hanem társadalmi segély címén. A szomszédjában lakó téeszgazda, huszonkét esztendei közös munka után, hazavihette a maga százlejes nyugdíját.

— Nem Berecki Sándort irigylem. Az bosszant, hogy mi bevittük a közösbe nemcsak a földjeinket, de az állatokat, a szerszámokat, még a gabonászsákokat is, tiszta ingyen, mindenféle megváltás nélkül. Az nem volt divatban Romániában. Berecki is átadta a földjeit az államnak, ő is ingyen, az se volt méltányos, de ő legalább a házában mindent megtarthatott magának, és persze a házát is, míg a téesztag udvara, kicsi kertje mind-mind közös tulajdonná vált... Hát ez bánt, a paraszti munka végtelen lebecsülése. Parasztembernek csak akkor van becsülete, ha a nagy állami birtokon napszámoskodik. Azt is többre tartják manapság, mint a tapasztalt, jó gazdát, aki nemzedékek tudását hozta az idegeiben, érti a földet, szíve van hozzá és szorgalma.

Mi marad mentségként a megöregedett téesz-parasztoknak? A gyermekeiktől kapott alamizsna. Ha a fiatalokból éppen nem veszett ki ez az érzés, a hála, a szeretet, a megbecsülés. Madarászon is akadt olyan, aki elaggott apját beutaltatta a menházba — tehette, lévén egészségügyi technikus —, majd az öreg halála után csak azért jött vissza a faluba, hogy a szülői házat eladja.

Ilyen esetek láttán került elő a kötél, amelyet az elkeseredett gazda a kolhozba kényszerítése napján rejtett el a padlásán. Az öngyilkosságok nagyon gyakoriakká váltak öreg parasztok között.

6. — Öregedő fejjel Teodor Maghiar a hajdani falu „lelki egységét" fájlalta, a jó hagyományok felbontását, eltörlését, noha hajdanán maga is a legnagyobb „bontók" közé tartozott. Talán igazi valója ellenére, akaratán kívül, a tehetetlenségi erőnek engedelmeskedve. Ezrével, tízezrével voltak egykori agrárproletárok, kisgazdák, újabb Szántó Kovácsok és Áchim Andrások, akiket a maga szolgálatára torzított a totalitárius államhatalom.

Ezrével voltak — voltunk — értelmiségiek, akik a paraszti boldogulás útját szerettük volna látni a szövetkezésben. Az erdélyi kisgazda, még inkább a földreformban született újgazda nem tud korszerűen berendezkedni néhány holdas birtokán, elhullik a kíméletlen versenyben. Csakhogy nem mindegy, milyen lesz a szövetkezet. Erdély gazdasági életében a század elejétől jelen voltak a szövetkezetek különböző formái. Egy 1936-os felmérés szerint a „Hangya" szövetkezetek hálózatához — magyar mozgalom volt, nagyenyedi központtal — 320 fogyasztási szövetkezet tartozott, 66 045 taggal. Még szélesebb a gazdasági és hitelszövetkezetek köre: 304 hitel-, 135 tej- és 39 mezőgazdasági és ipari rendeltetésű egység, 110 886-os taglétszámmal. (A román szövetkezetek ehhez viszonyítva teljesen jelentéktelenek.) Az 1944-es sorsfordulat után a magyar gazdasági szakírók, közgazdászok józanabbjai, akiknek ugyan csak sejtéseik lehettek a kolhozosításról, de ezek a bizonytalan ismeretek is igen riasztóak voltak, igyekeztek a nyugat-európai paraszti szövetkezést népszerűsíteni, mintegy megelőzendő a kommunista párt által vezényelt rohamot a paraszti kisgazdaságok ellen. A kolozsvári *Falvak Népé*ben, amelynek a példányszáma akkoriban százezer körül mozgott, gyakorlatilag az egész erdélyi magyar gazdatársadalomhoz szólhatott, Kós Balázs agrármérnök — Kós Károly fia — sorozatos írásokban mutatta be a dániai paraszti szövetkezeteket, burkoltan bár, de példaképnek állítva őket az erdélyi falu elé. Hamarosan el is kellett hallgatnia. De még az ötvenes évek elején is akadt újságíró, aki a kolhozosítás rohama, az erőszak riasztó jelei idején is azon töprengett, hogy a székelyföldi szövetkezetesítést a

csíki közbirtokosságok százados hagyományaira építve lehetne életképessé tenni.

Bözödi György: „Régebben, mint láttuk, amikor nemcsak az erdő és legelő, hanem a szántóföld is közös volt a falvakban, nyilanként osztották szét a használható területeket sorshúzással, egyenlően a lakosok között. A társadalmi osztályok egymás fölötti elhatalmasodásával az egyenlő osztozkodás is megszűnt." (*Székely bánja*, 1938.)

Erre a hagyományra épített volna ama ötvenes évek naiv újságírója. Szerencséje volt, hogy a hatóságok egyszerűen nem vették komolyan „ellenforradalmi" nézeteit.

Romániában ugyanis a kolhozosítás a legkeményebb módszerekkel folyt, kezdettől, és a legnagyobb történelmi drámák arányait idézte fel, pusztító belső háborút paraszti ellenállással, és áldozatok, halottak, elhurcoltak tömegével. Majd tíz esztendővel a nagy roham után a hatalom már elnézte, hogy szelíden bár, de érzékeltethessük a fordulatnak kinevezett 1962-es esztendő paraszti tusakodásait, a sorsuk elől menekülni próbáló parasztok lelki vesszőfutását. Egy ilyen epizódot magam is felidéztem.

Moldvában, a Csángóföldön, Diószén faluban sehogyan sem tudták megalakítani a kolhozt. A falu utolsónak maradt Bákó megyében. Egy sereg népnevelő — ott agitátor a neve — szállta meg a települést. Bákó városából újra meg újra felháborodottan sürgették őket: mi lesz már, Diószén lázadó falu, helyi Katanga. Az újságok naponta írtak a szakadár kongói tartományról. Ment a válasz telefonon: holnapra mi is befejezzük. Nem lesz itt Katanga!

„De másnap reggel egyetlen férfi nem maradt otthon Diószénben. A városiak előtt keltek fel mind. Közel az erdő, valamikor sűrűn nőtt a diófa, le a Szeretig. Innen a falu neve is: itt még a szenet is diófából égették a kovácsoknak. A helybeliek jól ismerték az erdei ösvényeket, a rejtekeket; a bákóiak hiába mentek volna utánuk. Csak ültek nagy némán az iskolában, s ha valaki megszólalt, nekiestek minden haragjukkal.

Aztán hirtelen szél támadt, mind jobban erősödött, mikor pedig elült, havas eső indult, sűrűn, hidegen hullott, a búcsúzó tél haragosan paskolta a világot. Fehéren úszott a hó, míg a levegőben szállt, sárrá vált azonnal, ahogy földet ért. Mint a könnyű reménység. Ebben a nappali félhomályban emberek tűntek fel az utcán, jöttek fázósan egymás nyomában, behúzott nyakkal, az iskola felé tartottak.

A bákóiak felugráltak, egyik-másik kézügybe való után nézegetett.

De a diószéniek nagyon jámboran viselkedtek. S jámbor volt a szavuk is:

— Ha már az idő is kendteket segíti . . ." (*Csángó gazdák Moldvában*, 1972.)

Alázatos lázadás volt a moldvai csángóké, mint akiket százados vereség köt gúzsba. Előbb, 1952 táján Moldva északi vidékein konok ellenszegülések is történtek, véres megtorlások követték őket. Ezekről a szemtanúk csak mostanság mernek vallani, Ceauşescu megdöntése után, mivel a kegyetlen leszámolásokat maga a későbbi diktátor irányította. A kolhoz elől menekülő román parasztok is az erdőkben húzták meg magukat. Ceauşescu akkoriban helyettes hadügyminiszter, őt küldték ki rendcsinálásra. A fiatal tábornok — egyenesen ezzel a ranggal „vonult be" — csapatával körülfogta az erdőt, hangosan kiáltozta:

— Paraszt testvéreim! Ceauşescu miniszter szól hozzátok. Én is parasztgyerek vagyok, testvéreim, nagyon jól ismerem a gondjaitokat. Gyertek elő mind beszélgessünk, nem teszek én nektek semmi rosszat, csupán igazságot.

Mikor pedig a hiszékeny parasztok előjöttek az erdőből, elsőnek Ceauşescu lövöldözött beléjük, és tüzet parancsolt a csapatának is. Három paraszt élte tú

az ármányt, ezek nem hittek a szép szavaknak, bent maradtak az erdő sűrűjében.

Tíz évvel később, 1962-ben a Baragánon Ceauşescu ágyúkkal ostromolta meg az egyik konok falut. Mert lakói nem akartak belépni a kolhozba. Szétlövette a házakat, földönfutókká tette a dacolókat.

Történelmi emlékeztető gyanánt: 1907-ben ugyanitt, Moldvában és a Baragánon tizenegyezer parasztot öltek meg a katonák, a lázadás leverésekor. Az akkori „Ceauşescut" Avarescu marsallnak hívták, később „békés" miniszterelnök lett belőle, kormányának tagja volt Petru Groza is. Ez a kormány hozta az első kegyetlen intézkedéseket az erdélyi magyar oktatás ellen, egyebek között akkor került a román állam kezébe a dél-erdélyi magyar szórványok négyszáz esztendős református középiskolája, a szászvárosi Kuun Kollégium, ahol maga Groza is diákoskodott.

7. — A moldvai sortüzet két évvel megelőzte a székely gazdák felkelése Háromszék megyében. 1950-ben új párttitkárt kapott a megye, Tóth Géza lemhényi agrárproletár személyében. Nem egyéni képességei emelték erre a rangra, hanem Bukarestben uralkodó féltestvére, a román párt harmadik embere, Vasile Luca pénzügyminiszter. A buzgó helyi pártvezér elhatározta, hogy az esztendő végére, pontosan december 31-ig befejezi a kolhozosítást Háromszéken. Elsőnek Romániában, sőt egész Kelet-Közép-Európában.

Nem nehéz elképzelni, hogy miféle módszerekkel akarta megtörni a székelység ellenállását. Tóth Géza emberei megszállták a falvakat. Ősz elején kezdték összeszedni az istállókból az állatokat. Vitték az ekét, a boronát, vagy éppen a vetőgépet a színekből. Majd jönnek az emberek is a jószágaik, szerszámaik után! De az emberekben nem a megadás alázata élt, hanem indulat forrott. Az asszonyok voltak bátrabbak. Előbb ugyan siránkoztak, hogy adják vissza az állataikat, aztán az asztalt verték a községházákon: vissza az egyéni termelési terveket, nem akarnak kolhozt! Gidófalván Kész Mihályné lett a falu vezére. Ő találta ki a tüntető felvonulást. A jelszavakat is:

— Éljen Sztálin! Le a kollektív gazdasággal!

Volt ezekben a jelszavakban jócskán politikai naivság, de volt székely furfang is. Mintha Sztálin neve védelmet jelenthetett volna. Még aznap szétfutott a lázadás híre a környéken. Gidófalva után tüntetés indult Maksán, Csernátonban, Mikóújfaluban, Zalánban, Dálnokban. Utóbbi Dózsa György szülőfaluja.

Zsigmond József barátom gidófalvi születésű, édesapja házát ő gondozza most is, noha bent lakik a megyeszékhelyen, Sepsiszentgyörgyön. Osztálytársam volt a Székely Mikó Kollégiumban. Másként bizonyosan nem hozott volna ki a templomerődhöz és a tőszomszéd temetőbe. Gidófalván hosszú időn át rejtették azt a két sírt, amelyhez most elvezetett.

Magát a templomot a XIII. században emelték. Zsigmond doktor úr olyan szakértelemmel magyaráz, mintha nem is szívszakorvos, hanem műtörténész lenne. Egy kőtábla a torony bejáratánál Marsot emlegeti, aki a termékenység istene volt Itáliában, a hadak istene a görögöknél. Gidófalván az Olt menti földek terméséért éppen úgy fohászkodni kellett mindig, miként a termést védelmezni a pusztító hadaktól. Illett ide Mars megidézése.

Tényleges hadvezér is született ebben a faluban, Czetz János 1849-es honvéd tábornok, aki a bukás után a magyar légió szervezője Olaszországban, pályája végén pedig az argentínai katonai akadémia megalapozója. Emléktábláról olvashatom le ezt, ott a községháza falán, a diktatúra idején is eltűrték.

Kint, a temetőben a sírköveken csak a születés és a halál rideg emlékeztetője:

„Itt nyugszik Zsigmond András 1925—1950. IX. 22. Nyugodjál békében. Emléke számunkra örök."

Baráti közelségben a másik sírkő, egy sorsot vállalva társával, miként az alattuk nyugvó fiatalemberek életútja is azonos volt:

„Itt nyugszik Jancsó Vilmos 1925—1950. Béke poraira. Emléked örökké él."

Négy évtized múltán is eleven annak a drámai szeptemberi napnak minden mozzanata.

Brassóból hoztak ki katonaságot. Megostromolták a falut. A lázadó fiatalok a vártemplom irányába húzódtak. Katonák, rendőrök a nyomukban. A zömtorony bejárata rövid ideig menedéket nyújtott. De a fegyveresek a Nagyhegy felől közeledtek, s úgy tüzeltek, mint igazi háborúban, valóságos rohamban. Zsigmond András, majd Jancsó Vilmost halálos lövés érte.

Egy rendőr egészen közelről tüzelt rájuk. Ismerték a faluban, tudták róla, hogy mielőtt román mundérba öltözött volna, csíki székely legény volt. Sánta Ferenc *Húsz órája* hat évvel 1956 előtt már lejátszódott Gidófalván.

Román ávósok is érkeztek, csapatostul. Teherautókra kergették fel a módosabb gazdákat, családostul, aggoktól csecsemőkig. Nem vihettek magukkal semmit, puszta életükön kívül. Brassóban a teherautókról vasúti kocsikba terelték őket. Lezárt marhavagonokba, amelyeknek az ablakai be voltak deszkázva. Huszadik századi, „szabályszerű" deportálás volt. Dobrudzsáig meg sem állt velük a vonat.

8. — A történelem fintora, hogy néhányan a kitelepített, elhurcolt székely parasztok közül, a szülőföldi száműzetésre, kuláksorsra kárhoztatottak hamarosan jobban beleilleszkedtek az új falusi rendbe, a kolhozvilágba, mint hajdani lázadók, a közös gazdálkodásért verekedő szegényparasztok.

Kátai Sándor gidófalvi gazdát is azon a drámai éjszakán hurcolták el, feleségével, két gyermekével és édesanyjával együtt. Tulcea megyébe irányították őket, Hamcearca községbe. Kétezer lakosú település, állami gazdasággal. Majd egy másik, aztán egy harmadik állami birtokra dobták a Kátai családot. Mindenütt keményen dolgoztak, ugyanúgy, mint addig Gidófalván, a saját földjükön. Másként egyszerűen nem tudtak dolgozni, csak jól és szorgalmasan.

— Üres kézzel vittek el, egy tele vasúti kocsival tértünk vissza 1956 őszén — mondja. — Hoztunk két sertést, kecskéket, még tyúkpajtát is. Miért hagytuk volna ott, ha egyszer megdolgoztunk érte?

Száműzetésük idején meghalt idős Kátainé. A hatóságok megengedték, hogy a holttestét hazahozzák, Gidófalván temessék el.

Egyik háromszéki birtokos másodszor futott be emelkedő életpályát rács nélküli fogságában. Kovásznai János szegénysorból vált a megye egyik legjobb gazdájává Angyalos faluban, Gidófalva közelében. Újító kedvű, vállalkozó szellemű. Amihez hozzákezdett, mindig sikerült. Soha nem titkolta el mások elől a gazdálkodás szabályait. Állandó szerzője volt az *Erdélyi Gazda* című szaklapnak, paraszt nábobként képzettebb szakember lett az agrármérnököknél. Őt 1949 tavaszán Bălcescu községbe deportálták. Egy pillanatig sem esett kétségbe. Egy év alatt jobban megismerte a földek természetét, mint a település szülöttei, akik Kovásznai János munkáját annyira megszerették, hogy akkor sem engedték el, amikor hivatalosan lejárt a száműzetése ideje. Agrármérnökök serege kérte ki a „kulák úr" tanácsait, fél Dobrudzsát tanította meg gazdálkodni. Csak késő öregségében tért haza, tanító fiához, megbékélt nyugalomba.

9. — Annál békétlenebbé váltak a székely kommunista parasztok. A verekedések lejárta után mind jobban kiszorultak a hatalomból. A kolhozok irá-

nyítását agrármérnökök vették át, akik nem nagyon tűrték el „avatatlanok" — vagyis a termelőszövetkezeti tagok — beleszólását a gazdálkodás dolgaiba.

Szülőfalum legkonokabb parasztforradalmárának változásain mérhettem le egy réteg kényszerű, keserű metamorfózisát.

Bedő Barabás a neve, hetvenen felül jár. Egy Szentgyörgy melletti faluból, Köröspatakról került Uzonba. Nagy kerülővel. Előbb udvari kovács a Szépmezőn, ahol egy Depner Péter nevű szász bérlőtől tanult meg gazdálkodni. Bátyja után jött Uzonba, a grófi uradalom cselédjének. Majd hamarosan tovább vándorolt a szomszédos Kökösbe, ahonnan egy vállalkozó alkalmazottjaként tejet hordott Brassó városába. Néhány év múlva önállósította magát, vásárolt egy lovat, szekeret, azzal szállította az összevásárolt tejet. Nősülése után megint Uzonba költözött, most már végképp itt telepedett le, abban a kicsi házban, amelyet a református harangozótól vásárolt a falu alsó szélén, a „Névtelen utcában", amelynek csak egyik oldalán állnak házak, másik már a mező.

Konok és vakmerő ember. A bécsi döntéssel az uzoni erdők Dél-Erdélybe estek, vagyis román hatalom alatt maradtak. Bedő Barabásnak levágott tüzelője volt az erdőben. 1941-ben átszökött a határon, hazahozta a tűzifáját, az utolsó hasábig.

Észak-Erdély négy magyar esztendejében szakképzett tejes lett belőle, tanfolyamot végzett, másként nem kereskedhetett. Lázadó lappangott benne grófi cselédként és szegény vállalkozóként is. 1945 tavaszán elsők között megy ki a határba, földet osztani. Neki 2 hektárt és 60 árit utal a bizottság. Bedő Barabás gazdálkodik, egyben a tenyeres munkások szakszervezetének vezetője. Egyik kezdeményezője volt Uzonban a kolhoznak. Kétszer is elnök lett a közös gazdaságban, először az ötvenes években, mikor kevés a tag, még kevesebb a föld, csak a szegények adták össze a reformkor kapott földecskéiket. Majd elnök lett a teljes kollektivizálás után, 1969-től 1973-ig. Erőszakos, elfogult elnök volt, nem szerette sem a falu népe — „Tegnapi cseléd dirigáljon a gazdának?" —, sem a hatalom, mivel csak azokat a felülről érkező parancsokat hajtotta végre, amelyekről úgy ítélte meg, hogy a nép javát szolgálják.

Lassan kiesett a saját történelméből.

Egymagában élt a falu szélén. Felesége meghalt, gyermekei — régóta férjes asszonyok — beköltöztek a városba, Sepsiszentgyörgyre. Nyugdíja 294 lej volt. Egész állatállománya egy árva tyúk.

— Nincs módja többet tartani?

— Minek?

— Ezt az egyet meddig akarja tartani?

— Rég le kellett volna vágnom. De sajnálom.

Csak a fúvószenekar próbáira járt el rendesen. Az egyetlen közösség volt, ahol jól érezte magát.

— Mi történt Uzonban, Barabás bátyám, miért omlik össze a kolhoz? Mert szemmel láthatóan omlik össze.

— Az osztályellenség kiforgatta a dolgokat. Mindent. Letértünk a jó útról.

— Miért nem mondja el ezt a hivatalosságoknak?

— Tíz éve nem hívnak pártülésre. Félnek tőlem. Kertelés nélkül meg szoktam mondani a magamét.

Vagy öt esztendeje folyt le közöttünk ez a beszélgetés. Múltkoriban az uzoni temetőben találkoztunk össze, halottak napi világításkor. Azon a napon a legkonokabb ember is kibékül saját magával, a világgal. A halottak emléke feltámasztja a múltat. Bedő Barabás váratlanul a szülőfalujáról kezdett el beszél-

ni. Családja igen jómódú gazda volt Köröspatakon, négy fogat indult ki egyszerre az udvarukról. De a rokonok kifürösztötték őket a vagyonból. Apja már annyira elszegényedett, hogy be kellett állnia munkásnak a szentgyörgyi textilgyárba. Ő pedig cselédként kezdte.

Meglepett ez a váratlan kitárulkozás, elámultam a családtörténeten. Illyés Gyula jellemzése ébredt meg bennem, amit Petőfiről írt meg. Ha kocsmáros és mészáros apja nem megy tönkre, és a költő családja nem cseppen ki a gazdagságból, vajon ugyanolyan radikális forradalmár vált volna-e belőle?

(Folytatjuk.)

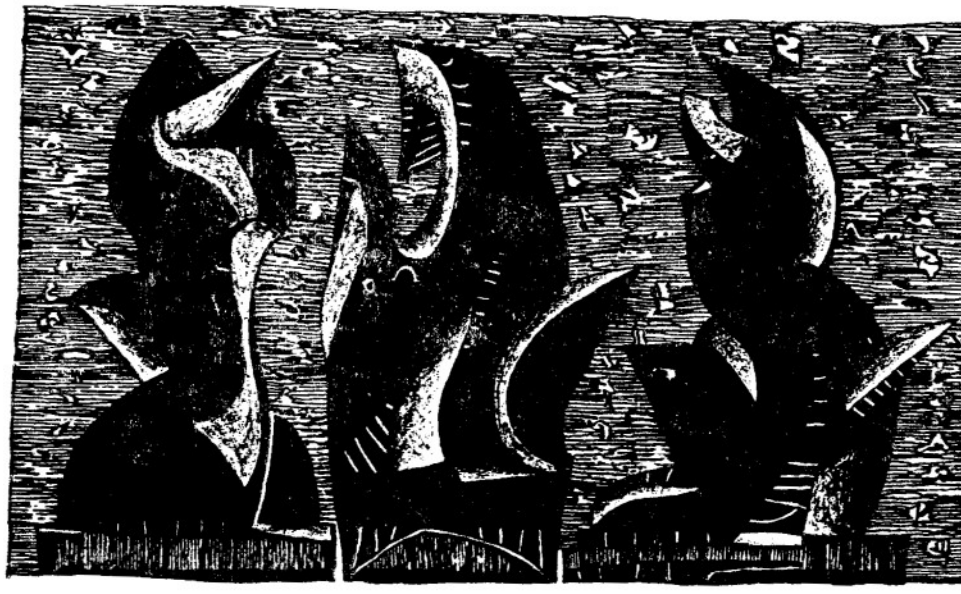

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁJA

MISKOLCZY AMBRUS

„A reformáció jegyében"?

AZ 1648-I GYULAFEHÉRVÁRI ROMÁN ÚJSZÖVETSÉG MÁSODKIADÁSÁRÓL*

Különös játéka a történelemnek, hogy miközben korábban ortodox templomok estek áldozatul a buldózereknek, a magyar Bibliából klozetpapírt gyártottak, ugyanabban az országban egyazon esztendőben, hatalmas facsimile kiadásban közreadták az 1684-i gyulafehérvári Újszövetséget és az 1688-i bukaresti Bibliát. A hatalom részéről jó alkalom [volt] ez propagandára, az egyház részéről lehet értékmentés, ami egyben felhívja a figyelmet arra, ami vele és körülötte történik.

A román Bibliák újrakiadása, különösen az Újszövetségé, egész sor bevezető tanulmánnyal, néhány, bennünket közelebbről érdeklő és érintő historiográfiai kérdést vet fel. Mindenekelőtt azt, hogy a reformáció térhódításának korában miképpen alakult nemzeti kultúráink viszonya, és ezt miképpen lehet értékelni, tudva, hogy ha a múltba nézünk vissza, akkor egyben a jövő felé irányítjuk tekintetünket. Félreértés ne essék, nem a múlt „történészvitáinak" kísérleteit akarjuk feltámasztani, de látnunk kell a vitás kérdéseket, ha a magyar és román együttélés új formáit keressük.

*

A román reformáció, pontosabban a reformáció és románok viszonyának értékelésében az ítéletek két pólus között mozognak. Vannak, akik elsősorban vallási ügynek fogják fel, mások politikainak azt, ahogy a reformáció magyar hívei az új hitet terjeszteni akarták a románok körében, méghozzá román nyelven, miközben az ortodox románság egyházi életében a szláv nyelv uralkodott. Az értékelés a román nemzeti sors értelmezésével fonódott össze. Azok, akik azt hangsúlyozzák, hogy a magyar reformátusokat a vallásos misszió vágya és az ortodox egyház belső átalakítására irányuló törekvés vezette, amikor az ortodoxia ellenében felléptek, tagadják az elnemzetlenítés szándékát, hiszen elődeink magát a román nyelvű igehirdetést igenelték, míg azok, akik elsősorban a politikumot látják a reformáció terjesztésében, ezt éppen a román nemzetiségi lét elleni támadásként értelmezik. Egyesek a magyar kultúrfölény hangoztatását ötvözték a román „háládatlanság" ecsetelésével. Mások a szláv nyelvvel élő ortodoxiában láttatták a román etnicitás fenntartóját, olykor a magyar és román kultúrát becsülve le. „Erdély — írja az 1940-es évek elején a régi ro-

* Noue Testament, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988. 907. old.

mán irodalom történetének klasszikusa, Nicolae Cartojan —, amely a XV. és a XVI. században a román irodalom kezdeteit és az irodalmi nyelv alapját nyújtotta a román népnek, a XVII. században elmosódottabb szerepet játszik, miután itt a románok kulturális tevékenysége alárendelődött a magyar törekvéseknek, ezek azt célozták, hogy megszakítsák az erdélyi és a dunai fejedelemségekbeli románokat századok óta összekötő egyházi kapcsolatokat."[1] Nicolae Iorga egyik legkiválóbb tanítványának, Mihai Berzának az elfogultsága ilyen formát ölt: Magyarország török hódoltatása elzárta „a humanista kultúra felénk vezető útját", és ezek után Erdély már nem lehetett a nyugati kultúra Kelet felé való közvetítésének kapuja, különben is „a magyarok soha nem voltak nyugati kultúrnép, hogy átadják a nyugati kultúrát másoknak", szemben a katolicizmushoz továbbra is ragaszkodó lengyelekkel, akik megtermékenyítették a román kultúrát Moldvában.[2] Márpedig ha nem más, 1648-ban jelent meg Gyulafehérvárt az Újszövetség románul — Nicolae Iorga szerint —, olyan tiszta nyelven, melyen addig sehol nem írtak, ha a Szent Írásból fordítottak, és olyan kivitelben, amelyben addig román könyv nem jelent meg, és a korabeli előszó tanúsága szerint II. Rákóczi György költségén.[3]

Hatalmas feladat tehát 1988-ban az értékelés. Nem véletlen, hogy kilencen összesen nyolc bevezető tanulmányt írtak a két régi, korabeli előszó elé. Természetes, hogy Emilian, a gyulafehérvári ortodox egyházmegye egykori püspöke megdicsérte „az ország első férfiát", de előtte idéz 17. századi elődje, Simion Ştefannak az uralkodójához intézett előszavából értelmezve azt: „Később, a nemzet mártírjai, Horea, Cloşca és Crişan, és aztán a havasok királya, Avram Iancu, az igazság és győzelmek Istenébe vetett hittel, Simion Ştefan érsek üzenetének értelmében — »Isten az embereket nem a királyokért teremtette, hanem Isten a királyt és az urakat (domnii) az emberekért rendelte, hogy gondoskodjanak róluk és őrizzék őket, miként őrzik a pásztorok nyájaikat és gondoskodnak róluk« — megrázkódtatják a bécsi uralkodók trónját, emlékeztetve őket arra, hogy egy egész népet nem lehet kiforgatni természetes jogaiból." Történelemben gyökerező megnyilatkozás ez. Célzatát csak erősíthette a történelem, hiszen akörül forgott.

Simion Ştefan az első román, aki az uralkodók kötelességeiről így nyilatkozik. A szerződéselméletet önti óvatosan formába, ahogy akkor az Erdélyben közkézen forgott a politikai közéletben. A reformáció „közhelye" ez. „Teljesen világos, hogy a tisztségviselők vannak a népért és nem a nép a tisztségért" — írja egy 1574-i francia hugenotta brosúra, sokatmondó álnévvel és címmel: Eusebe Philadelphe Cosmopolita: Le Reveille-Matin des François, et de leurs voisins.[4] És ha Franciaországban elbukott a szerződéssel összefonódó felkeléselmélet, Németalföldön, Angliában diadalmaskodott. De Erdélyben Simion Ştefan természetesen csak Istentől eredeztethette a hatalmat, az előbb idézett részt is ennek hangoztatásával kezdte, majd felsorolta az uralkodói kötelességeket az alattvalóikkal szemben, hiszen „a királyoknak és az uraknak" (domnii) Isten nemcsak azt rendeli el, hogy üljenek törvényt és szolgáltassanak igazságot, és hogy megvédjék az ellenségeiktől, és hogy gondoskodjanak a szegényekről és özvegyekről, legyenek velük kegyesek, és a rosszakat és gonoszakat megbüntessék, hanem főleg ez a tisztségük: gondoskodjanak arról, hogy a hatalmuk alatt élő embereknek legyen lelki étele és itala."

Lehet, hogy a szöveg értelmezésében hibát követtünk el. Juhász István immár klasszikus művében a domni-t uralkodóknak fordította és joggal,[5] hiszen a domn a Kárpátokon túl valóban uralkodót jelent, és itt, az Újszövetség

előszavának első mondatában is először szól domniiról és az craiiról. Hogy a crai királyt jelent, ahogy a román nép akkor az erdélyi fejedelmet is jelölte, kétséget nem szenvedhet. Rákóczi Györgyöt pedig egyenesen a bibliai királyok sorába állítja Simion Ştefan. Mégis a domni alatt érthetünk urakat, az uralkodó tanácsosait, hiszen alapvetően a tisztségviselők felelősségéről van szó. A felelősség követelménye mélyen átjárta a rendi alkotmányos közéletet. Nem véletlen, hogy a moldvai krónikások erről az erdélyi alkotmányosságról elismeréssel írtak.[6] (Különösen Grigore Ureche, aki egy évvel a gyulafehérvári Újszövetség megjelenése előtt hunyta le a szemét, míg utódja, a nagy válságot és pusztulást megélő Miron Costin már Erdélyt inkább Moldvával egyenrangú országként kezeli, és vitatja az erdélyi fejedelem — román köznyelvben élő — crai, királyi címét; eszménye a hazai zsarnoksággal szemben Lengyelország, tőle várja „a rendek szabadságának" biztosítását 1684-ben.)[7] Nagyok és kicsinyek viszonyáról, a nagyok felelősségéről csak Erdélyben lehetett írni románul. (Miron Costin, amikor lefordította románra a medgyesi szász humanista Laurentius Toppeltinus Lyonban 1667-ben kiadott *Origines et occasus Transsylvanorum*ának egy részét *Istoria de Crăia Ungurească* (A magyar királyság története) címmel, elhagyta az éles társadalomkritikát, azt a mondatot, amely a nemesség kegyetlenségében is láttatta az 1514-i parasztfelkelés okait).[8] Simion Ştefan viszont az Írással érvelhetett, ahogy az egész protestáns Európában tették Angliától Erdélyig. Domni alatt a hatalommal rendelkezőket értette, ezért szövegösszefüggéstől függően jelenthet uralkodót vagy urat, hiszen ez utóbbi is részese lehet a főhatalomnak, felelős módon.[9]

Az Írásból emelte ki Simion Ştefan a felelősség gondolatát, oda is vezette vissza. Így aztán joggal írhatta Nicolae Neaga teológiai professzor az egyik bevezető tanulmányában, bár az általunk jelzett módon megkérdőjelezhetően, hogy Simion Ştefan államszemlélete az Újszövetségből nyert ihletést, olyan értelemben, ahogy Szent Pál jelezte a rómabelieknek: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől." (13.)

A régi, 17. századi gyulafehérvári román egyházfő állam- és társadalomszemlélete korántsem a belenyugvásé. A felelősség gondolata hatja át nemzet-, ill. nemzeti nyelvszemléletét. Az olvasókhoz intézett előszavában a fordítási munka nehézségeiről ad számot Simion Ştefan. A fordítást Selivestru szerzetes kezdte el „Őfelsége parancsából és költségére". A fordító halála után Simion Ştefan, aki fejedelmi többesben nyilatkozik, hibásnak találta a fordítást, az egész munkát újrakezdték, kijavították, „amennyire tudtuk". Nemcsak egy forrásból dolgoztak, hanem görögből, latinból és szerbből, mármint a moszkvai Bibliából. Külön hangsúlyozza, hogy elsősorban a görögöt használták, hiszen „a Szent Lélek arra szólította fel az evangelistákat és az apostolokat, hogy görögül írjanak", maguk a használt fordítások is a görög eredeti alapján készültek. (Ezzel hitet tett az ortodoxia mellett, a hazai egyház a szláv hagyománynak pedig az Újszövetség új, az eddigi liturgikus beosztású könyvektől eltérő szerkezeti tagolásának magyarázatával adózott: minden nép Bibliája ma már fejezetekre és versekre oszlik, ez utóbbi szlávul stih.) Látva a fordítások közötti eltérést, sok kifejezést változatlan formában vettek át a görögből (Magában az Írásban is egyházi szláv nyelven jelezték, hogy mikor mit kell felolvasni.) A fordítás nehézségeinek ecsetelése során veti fel Simion Ştefan a legsúlyosabb kérdést: miért nincs egységes román irodalmi nyelv? „Még arra kérünk, vegyétek emlékezetetekbe, hogy a románok valamennyi országokban nem egyformán beszél-

nek, még egy országban sem egyféleképpen. Ezért nehezen írhat valaki úgy, hogy mindenki megértse, egyazon dolgot egyesek egyféleképpen, mások másféleképpen mondanak, vagy a köntöst, vagy a korsót, vagy sok mást nem egyféleképpen neveznek. Jól tudjuk, hogy a szavaknak olyanoknak kell lenniük, mint a pénzeknek, hogy azok a jó pénzek, amelyek minden országban forognak, ilyenek a szavak is, azok a jók, amelyeket mindenki megért; mi éppen ezért arra törekedtünk, amennyire erőnk tellett, olyformán fordítsunk, hogy mindenki megértse, ha pedig nem mindenki érti meg, nem a mi hibánk, hanem annak a hibája, aki a románokat a különböző országokban szétszórta, úgy, hogy elkeveredtek szavaik más nyelvekkel, így nem beszélnek egyformán."

Ami a tényközlésen és az értékítéleten túlmenően egyértelmű: a számonkérés. A kérdés csak az, hogy kinek a hibájáról lehet szó. Vajon csak olyan fordulatról, amellyel nyomatékosítani akarta a komor helyzetképet, hiszen az Írás fordításának nehézségeiről akart számot adni, és az esetleges botlásokra keresett mentséget Simion Ştefan, és miután ok-okozat összefüggésekben gondolkozott, mutatnia kellett valakire? És ha feltették volna a kérdést, hogy kire gondolt, valószínűleg kitérően válaszolt volna, nem tudván megnevezni konkrét személyt, úgy mint a zsidók Titust, hanem a történelem viszontagságaira hivatkozott volna, talán, belenyugodva Isten akaratába. Ez felel meg annak a képnek, amelyet egykor Nicolae Iorga vázolt fel a reformációra hajló Simion Ştefanról, aki igyekezett a hatalmasok, olykor még a katolikusok szája íze szerint is beszélni,[10] bár az, amit írt, ennél jóval határozottabb és színvalló egyéniséget mutat. Ezért logikailag nincsenek kizárva más válasz lehetőségei.

Felvetődhet, hogy a rómaiak telepítéseire gondolt Simion Ştefan, a Rómától való származásra. Nem tudunk semmi közelebbit Simion Ştefan történelemszemléletéről. Márpedig a tollforgató kortársaknak nagyon is határozott történelemszemlélete volt. És ha nem lehet is igazolni, nem véletlen, hogy akadtak, akik úgy vélték, a gyulafehérvári vladika azonos Simion Dascăl történetíróval.[11] Ez utóbbi másolta le Grigore Ureche krónikáját olyan betoldásokkal, amelyek aztán valósággal fellázították az olvasókat.[12] Ureche a moldvai nemesi patriotizmus képviselője. Gondosan elhallgatja forrásaiból, ami nem öregbíti hazája dicsőségét a kor felfogása szerint. Ő az első román krónikás, aki felemlíti népe római eredetét, de minden dicsekvés nélkül. „A moldvai nyelvről" szóló fejezetében így ír: „Hasonlóképpen nyelvünket is több nyelvből alkották, beszédünk összekeveredett a környező szomszédokéval, bár Rómából származunk, szavaikkal keveredtek össze a mieink." Simion Dascăl a római eredetből valósággal Káin-bélyeget csinált. Az egyik, ma már ismeretlen moldvai magyar krónikára hivatkozva, viszonylag hosszan adta elő, miként kért László király a tatárok ellen segítséget a római császártól, aki börtöneiből a gonosztevőket bocsátotta rendelkezésére, és majd ezek alapítják meg a moldvai fejedelemséget. Az ellentét kiáltó a moldvai krónikások és Simion Ştefan megnyilatkozásai között, ez utóbbiak már a különböző területeken élő románok közötti szolidaritás gondolatát is sejtetik. Csakhogy elgondolkoztató, hogy Simion Ştefan ismerte az 1582-i szászvárosi *Ószövetség-* (A Genezis könyve) fordítást, ismert annak előszavát, amelyben először előfordul a római eredet tudatára való román kifejezés, igaz a rumânnel együtt, míg a gyulafehérvári Újszövetségbe csak rumânt találunk. És ez is megkérdőjelezheti a jelzett feltevést.

Történetileg abszurd, logikailag nem kizárt, hogy a számonkérés indulat maga a Teremtő ellen irányult. Kézenfekvő lett volna az egykorú magyar történelem-, ill. sorsszemlélet alkalmazása: bűneinkért sújt az Isten. Simion Ştefan

azonban nem így jár el, egyetlen hibásra utal. Lehetne ez ember? A kor történelemszemléletében erős volt az isteni mindenhatóság gondolata, ezt erősítette a predesztináció tana is. De akkor, ha a románok szétszóratását nem embernek rója fel, a román egyházfő azok közé tartozott volna, akik — Kálvin kifejezésével — „szándékos gonoszságból fellázadnak Isten ellen," ami abszurdum. (Igaz, a moldvai Miron Costin az 1670-es években a *Viaţa lumii* [A világ élete] című költeményében annak kijelentéséig jut, hogy „az ég gondolatainkból gúnyt űz". És ez a lázadó hang már majdnem istenkísértés.) 1645-ben Varlaam, moldvai metropolita azzal vádolta a protestánsokat: „azt mondják, Istentől van a rossz és az ember szenvedése".[13] A magyarok szerint valóban az Úr a bűnökért mérte a sok megpróbáltatást a nemzetre. A gyulafehérvári Újszövetség előszava ennek a sorsszemléletnek a román párhuzama.

A fennálló rendhez ugyanis kritikusan viszonyult Simion Ştefan. A nyelvkérdés jelzésétől már csak egy lépés lett volna a nemzeti egység igényének jelzése. De hogy ezt szóvá tegye, és úgy lépjen fel a román nemzeti egységért, ahogy oly sok magyar kortársa a magyarért, amikor Magyarország egységéért zászlót bontottak, olyan történeti-alkotmányjogi alapokra lett volna szükség, mint amelyek a szent koronához kapcsolódtak, vagy határozott formába kellett volna önteni ama bizonyos *restitutio Daciae*[14] gondolatát. Tudjuk, Bethlen Gábor is játszott uralmának utolsó éveiben Dácia visszaállításának gondolatával, foglalkozva a románok széles körű reformációjának lehetőségével — mint ezt Juhász István már jelezte.[15] Mindez inkább csak az elvont, logikailag és nem történetileg valós lehetőségek számbavétele, mint az is, ha úgy látjuk, hogy Simion Ştefannak a román egység érdekében vagy a sola fide-ből következő predesztináció sugallta elszántsággal kellett volna fellépni vagy bekapcsolódni valamelyik román fejedelem „oszmán Dáciát" célzó elképzelésébe — ahogy N. Stoicescu a moldvai fejedelem, Vasile Lupu konstantinápolyi intrikáit minősíti, amelyekkel családjának akarta megszerezni az erdélyi trónt.[16] Ha azonban protestáns ideológiai fűtöttséggel akart volna román egységre törni, akkor éppen az ortodox tömegektől szigetelődött volna el. Ha az utóbb jelzett módozatot teszi a magáévá, akkor saját fejedelmével kell „szerződést" bontania, kiszámíthatatlan következményekkel járó cselszövényekbe bonyolódni, ami a Rákócziak hatalmának teljében nem lett volna tanácsos.

Eszmetörténeti síkon — mindenki számára olvashatóan — Simion Ştefan mégis valami egész új dimenziót nyitott a nemzeti sors, a nemzeti egység és az ezért való felelősség gondolatának formába öntésével. Ez az első lépés, amelyet a Nemzet megtesz, hogy majd évszázadok múlva elfoglalja Isten helyét...

Az 1648-i Újszövetség kultúrtörténeti, teológiai és nemzeti jelentőségét értékelő bevezető tanulmányok a fenti kérdéseket nem firtatják. A román nép Kárpát-Duna-táji ősiségének és eredeti egységének elvi álláspontján állnak. A hatalomhoz való viszony általános és a reformáció megítélésének konkrét kérdését — mint eddig is láttuk — mindegyik szerző másképpen járja körül. Valamiféle — mindenképpen lélekmelegítő — belső pluralizmus jellemzi a kötetet. E „kórusban" a legnyíltabb szó az egyházé: „Általában a haladás és az alapvető emberi jogok védelme sok alapot találnak az Újszövetségben" — írja a már említett N. Neaga. Ez és amit Emilian püspöktől idéztünk, példázza az egyház értékmentő igyekezetét. Emellett természetes, hogy Simion Ştefannak az ortodoxiához való hűségét emelik ki. Ezt hangsúlyozza néhai Gr. T. Marcu professzor is, a teológiai elemzés szerzője, aki az ügyesség mesterművének tartotta az Újszövetségnek a fejedelemhez írt előszavát, hiszen írója került minden

nem ortodox elkötelezettséget, és Vasile Lupuhoz is hasonlóképpen írt volna. És mindezt annak ellenére, vagy éppen azért, mert 1643-ban aláírta az ún. conditiókat, amelyekben — és ezeket bővebben kellett volna ismertetni — a román egyházfő az államhatalomnak kötelezte magát az anyanyelvű igehirdetésre a „Szent Biblia után", a káté elfogadására és arra, hogy nem akadályozza a reformáció térhódítását a románok körében. Elismerte a református püspök fennhatóságát is, amennyiben megfogadta, hogy vitás hitkérdésekben az ő tanácskozásával dönt, az espereseket a konzisztórium válassza, de ugyancsak az ő beleegyezésével. Így és még inkább évenkénti zsinat tartásának kötelezettségével a conditiók demokratizálták vagy inkább alkotmányossá tették az ortodox egyház életét Erdélyben, szervezetileg alárendelve a református egyházfőnek.[17] Ugyanakkor az ortodox vallásgyakorlatot és hitéletet nem akarták egészében református mintára átalakítani, hiszen a szentek és az ikonok tiszteletét csak — szakmai kifejezéssel élve — „racionalizálni" akarták, annál határozottabban lépve fel egyházi rítussal és szertartásokkal összefonódó népszokások és néphiedelmek, mint „vénasszonyi babonaságok" ellen.

A Szent Írás egyes könyveihez írt előszavak, amelyeket Simion Ştefan állított össze munkatársaival, éppen azért olyan fontosak, mert egyszerre jelzik az ortodoxia önvédelmét és az egyes református hittételek iránti fogékonyságot. E két mozzanat együttes megléte külön kiemelésre szorul. Mert nemcsak arról van szó, hogy gondosan vigyáztak az ortodoxia tisztaságára, arra, hogy a Szent Hagyománnyal és a dogmákkal ellenkező hittételek lehetőleg ne kerüljenek be, olykor, ha kellett, taktikázva, például nem sorolják fel a hét titkot, de azt sem fogadják el, hogy csak kettő lenne — mint a református dogma szerint —, ezért úgy nyilatkoznak, hogy több van... Ugyanakkor a református hittételekből is átvettek az ortodoxok lelki épülésére, méghozzá éppen abból, hogy sola fide. A Pál apostol leveleihez írt bevezetőben „a hit általi üdvözülés" kálvini értelmezésének hatására vall a rómaiakhoz intézett levelekben foglaltak „hasznának" (hasna) értékelése:

„A rómaiakhoz szóló levél a keresztény hit tanítása, négy részre osztva. Az első a bűnös ember megigazulásáról szól. 2. Aztán az istenségről tanít. 3. A kiválasztásról. Aztán a jó cselekedetekről. Hogy megtanítsa a bűnös embert, hogy Isten előtt csak a hit által igazul meg, a hitben, amely Jézus Krisztusban van. És így igazul meg az ember, csak Isten kegyelméből, nem cselekedetei helyességéért, bár úgy illik, hogy jó cselekedeteket tegyünk, melyek nélkül nincs igaz hit, mint az Jakab levele mondja, 2-ik fejezet 17. vers.

Amit azért mond, mert csak a hit által igazulunk, mert az igaz hit a keresztény ember keze, amellyel megfoghatja Krisztust. De a jó cselekedetek a hit gyümölcsei, amelyeket felebarátainknak nyújtunk. E könyvben írt szavak lényege, röviden, ez, a zsidók és pogányok mind bűnösök és együtt igazulnak meg cselekedetek nélkül, a Krisztusba vetett hittel az élet szentélyéhez és a felebarátok szeretetéhez térve, Krisztus kegyelmével. Éppen ezért nem kell ellenségeskedni és viszálykodni egyiknek a másikkal."

Az 1648-i Újszövetség fordítói és értelmezői nem szakítottak a Szent Hagyománnyal, amely az Írás mellett az isteni reveláció másik forrása volt, míg a reformáció csak az Írást vallotta (sola Scriptura), de mindenképpen a hitélet elmélyítésére, bensőségesebbé tételére törekedtek, az aritmetikus vallásosság háttérbe szorítására.

Nem tudni, hogy például az idézett rész formába öntését milyen viták kísérték. Nincs komoly szakirodalma a román hitvitáknak, bár eszmetörténeti je-

lentőségük kétségtelen, hiszen az európai szellemi életbe való bekapcsolódásra utalnak. A kulturális kölcsönhatásoknak azt a közismert törvényszerűségét, hogy a befogadó fél azt veszi át, amire szüksége van, és ehhez maga a közvetítő fél is alkalmazkodik, külön hangsúlyoznánk. Hiszen különben csak a hatásokról kialakított leegyszerűsítő, egymást kizáró két nézet valamelyikéhez csatlakozunk, vagy ahhoz, amely mindent külső hatással magyaráz, vagy ahhoz, amely mindent belső fejlődésből vezet le Európa Keletén. Tudjuk, hogy maguk a román filológusok és irodalomtörténészek közül jó néhányan külső ráhatásnak tulajdonították a belső fejlődést, jelen esetben az anyanyelvűség térhódítását az egyházi szláv rovására. Ezzel szemben Virgil Cândea „Az Újszövetség románul, mint a román szellemiség és kultúra terméke" című bevezető tanulmányban ilyen megoldást kínál: „A szent könyveket maguk a románok fordították románra, ezek a fordítások pedig nemzeti irodalmat eredményeztek, mivel a román nép szükségét érezte, hogy megismerje hitének, szellemi és erkölcsi életének alapjait, amihez nehezen jutott volna el idegen nyelv közvetítésével. Nem katolikus hittérítők, huszita és református prédikátorok külső kezdeményezései határozták meg ezt a fordulatot egy olyan Egyházban, amely intézményeivel és szertartásaival kapcsolódott Kelet hagyományához, egy olyan nép életében, amely a keleti kereszténység történetében nem schizmákkal, vitákkal, eretnekségekkel vagy szektákkal érvényesült, hanem biztonsággal és nyugalommal, ami lehetővé tette számára, hogy patrónusokat és művészeti alkotásokat, könyvet és anyagi támogatást adjon az egész ortodox világnak." Az anyanyelvűség belső fejlődésből fakadását összehasonlító párhuzammal nyomatékosítja: az arab nyelvű ortodoxokéval, amelyet „a román jelenség" megfelelőjének mutat be. Majd a román történelem belülről való megértésének szükségességét az ortodoxia belső megértésének analógiájával érzékelteti: „az az észrevétel, hogy »az ortodoxia logikus kör, amely csak belülről érthető« — idézi az Irénikon 1927-i kiadását —, ugyanígy alkalmazható a román jelenségre: ez belülről szemlélve jobban és gyorsabban kitárul, mintha kívülről tekintünk rá, idegen prizmán keresztül."

Cândea, a román ortodoxia egyik legjobb ismerője a román nyelvű egyházi irodalom legitimitását célzó megnyilvánulásokat az 1670-es évektől idézi. Először is a Dosoftei, moldvai metropolita által kiadott Liturghiert említi, amely valóban azért áttörés, mert szerb könyvet addig nem fordítottak románra. Idézi aztán az 1688-i bukaresti Biblia Dositheu jeruzsálemi pátriárka által írt előszavából azt, hogy a Szent Írást ismerjék „a keresztény románok" (creştinii români) és „olvassák kicsik és nagyok". (És ez már azért is jelzi a fordulatot, mert korábban, 1672-ben a jeruzsálemi szinódus, éppen az idézett pátriárka fősége alatt, úgy nyilatkozott, hogy a Bibliát csak azok olvassák, akik megfelelő műveltséggel rendelkeznek.) Alighanem célszerűbb lett volna, ha a gyulafehérvári Újszövetséggel egy időben született munkákkal érzékeltette volna a román írás „diadalához" vezető utat, még akkor is, ha a zárt kör elméletét a szinkron-kitekintés nem erősíti meg.

Varlaam moldvai metropolita az első, aki a reformáció ellen saját fegyverét fordította, az anyanyelvűséget. Legfontosabb műve az ún. *Cazanie*, hatalmas példabeszéd-gyűjtemény 1643-ból. (Említi ugyan Cândea és némi pátosszal kiáltványként értelmezi a címét: Carte de învăţături pentru toate seminţia românească = Oktató könyv az egész román nemzetségnek; míg a helyes cím: *Carte românească de învăţături dumenecele preste an* ..., azaz Román oktató könyv az év minden vasárnapjára.) A mű jelentősége valóban felbecsülhetetlen,

Varlaam Moldovában elsőnek vetette fel a román nyelv bevezetését az egyházba, bár a liturgia nyelvének kérdését nem feszegette, és e téren igazán csak a 18. század eleje hozott fordulatot. Viszont valóban kiáltványként értelmezhető Vasile Lupu előszava, amelyben — nyilván a szövegíró Varlaam — „az összes bárhol található román nemzetséghez" szól, aki „igazhitű, ezen a nyelven található". A moldvai fejedelem később ugyanis játszott a gondolattal, hogy török segítséggel megszerzi az erdélyi trónt, életre hívva ama bizonyos „oszmán Dáciát", és mindenekelőtt a vallási szolidaritáson keresztül akarhatott hatni Erdélyben. A reformációval nem nagyon rokonszenvező P. P. Panaitescu, az egyik legnagyobb román történész egyértelműen érzékeltette, hogy amíg a 16. század brassói román kiadványait az egyszerű ember felvilágosítására készítették, Varlaam még száz évvel később is a román nyelvet szükséges rossznak tartotta,[18] hiszen az olvasóhoz fordulva a moldvai metropolita keserűen tette szóvá, hogy megcsappant azok száma, akik — görögül vagy szlávul — értik a Szent Írást, akik „arra törekedtek, hogy a Szent Írást leszállítsák az emberek értésére", és ezért kellett „Isten csodálatos dolgairól" románul számot adni. Nem is beszélve arról, hogy 1645-ben románul kellett válaszolni az erdélyi román református kátéra.

Amíg az eddig ismertetett bevezető tanulmányok arról szóltak, hogy a románok elfogadták a fejedelmi hatalom részéről felkínált „művelődési ajánlatot", és éltek vele, Cândea úgy véli, félreismeri a „tények logikáját" az, aki Rákóczi Györgynek és Geleji Katona Istvánnak, a református püspöknek döntő szerepet tulajdonít, hiszen aki így gondolkodik, ezzel azt állítja, hogy az Újszövetség tolmácsolása nem a román írástudók fő érdeme. Így járnak el azok, mondja Cândea, akik ad litteram értelmezik a forrásokat. Ezzel szemben alig hihető, hogy ilyet állított bárki is, ha egy-két mondatot elolvasott a Bibliából, és a fordítás gondjairól némi sejtelme van. Másrészt jó lett volna az inkriminált forrásokat ismertetni. Azokat, amelyek arról tanúskodnak, a fejedelem mennyire szívén viselte, hogy a Bibliát görögből fordítsák, miként rendelte el a román papok megadóztatását, miként utalt ki a pénz mellett posztót a fordítónak, és rendelt piskolcot a nyomdai munkákhoz magyarországi birtokairól. Fontos lett volna az előzmények árnyalt vizsgálata. Hiszen már Bethlen Gábor felvetette a Biblia románra fordításának szükségességét. Igaz, többen is idézik híres levélváltását 1629-ből Kiril Lukarisz konstantinápolyi pátriárkával, de csak mint a prozelita akciók megnyilvánulását értelmezik Bethlen reformációt célzó lépéseit, holott, mint kiderül, nem pusztán a misszió szándéka vezette, hanem az azzal összefonódó politikai szándék is. Egyrészt az ország belső kohéziójának megszilárdítása, mert „éppen azok a boldogabb országok, ahol a legkevesebb vallásbeli különbség érvényesül, és azt követni a fejedelmek politikai törvénye és ratiója"... Másrészt Bethlent az a gondolat foglalkoztatta, hogy esetleg Dáciává tömöríti a három Kárpát-Duna-táji országot, így próbálván ellensúlyozni a nagyhatalmi nyomást. A konstantinápolyi egyházfő elutasította a református missziót. Ezt az erdélyi „ugyanazon jogoknak örvendő felekezetek praejudiciuma, továbbá a lelkek felizgatása nélkül keresztül hajtani nem lehet Hanem ennek szerencsés és békés átviteléhez mindenekelőtt el kellene szakítan a vérségnek és vonzalmaknak ama kötelékét, mely az erdélyi uralom románja és Havaselve meg Moldva lakosai között titokban, de annál szorosabban fenn áll. Ebbe nyilván a mondott országok szomszédos fejedelmei sohasem fognal beleegyezni, és, ha nem is fegyverrel, legalább titkos izgatással gátakat fognal elébe állítani."

E levélváltásból idézve, ennek „fényében" Cândea úgy véli, hogy mindenekelőtt az ortodox egyházi szervezet hatékonysága biztosította az ortodoxiához való hűséget, és nem a népi vallásosság. A reformációról mint forradalmi jelenségről nem nyilatkozik. Úgy véli, a reformáció behatolását a magyarok és a szászok közé az ő „doktrinális válságuk" segítette elő. Aztán Nicolae Iorgával vitatkozik. A legnagyobb román történész szerint Simion Ştefan sokban elfogadta volna a reformációt, nem voltak szoros kapcsolatai a havasalföldi egyházzal, sőt azonos lett volna Simion Dascăllal. Cândea szerint Iorga hatalmas forrásismeretét „nem cenzúrázta [!] meg kielégítően a keleti egyház tanairól és intézményeiről való ismerete, ezeket nem ismerte elég jól." Ezzel szemben, úgy hisszük, itt Iorga szellemiségének az elutasításáról van alapvetően szó, vitatható részletkérdések előtérbe állításával.

Kár, hogy Iorga nézeteiről nem kapunk koherens képet, holott oly sokat dicsért intuíciójával és lenyűgöző forrásismeretével nagyon is időtálló módon vetett fel lényeges kérdéseket, dogmatikus korlátoltság nélkül.

Román történészek gyakran értelmezték a reformációt magyarosításnak. „Soha nem mondtam ilyesmit" — hangoztatta őszintén Iorga, éppen Tamás Lajossal vitatkozva, aki a reformáció sorsdöntő, az európai kultúrához kapcsoló hatását emelte ki, nem mentesen a magyar kultúrfölény uralkodó felfogásától. „Csak azt mondtam: — idézzük Iorgát — volt kálvinista propaganda, és ez nekünk használt. Nem üldözte egyik nemzet a másikat. Ugyanakkor nem beszélhetünk a magyar kálvinisták különleges vágyáról, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történeti folyamat."[19] Sajnos, ezt a másságot még senkinek sem sikerült megragadni. Magát Iorgát is, ha elragadta a szenvedély, mint 1915-ben, akkor a reformáció kapcsán nemzeti üldözésről írt, arról, hogy a románság lelkét akarták megsemmisíteni[20] — és ez megint példa arra, hogy a misztikus néplélekben való gondolkodás merre vezet... Egyébként Iorga ösztönösen irtózott a világlátásától idegen dogmáktól, és a következetesen végiggondolt elméletek sem nagyon foglalkoztatták. Max Weber például nem hatott a reformációról kialakított képére. A szabadságeszméről írt művében a reformációt a középkor spontaneitásával szembesítette, természetesen ez utóbbi javára. Hogy mit jelenthetett a kortársaknak a hit által üdvözülés vagy az isteni kegyelem, azt inkább értetlenül vette tudomásul.

Elemzésre szorul még Iorgának az ortodoxiáról vallott felfogása is, hiszen csak ezzel együtt lehet majd teljes a reformációról kialakított képe. A román ortodoxia egyik legerősebb összetevőjének a népi vallásosságot tartotta. „A román ortodoxia — olvashatjuk amerikai előadásaiban —, amelyet nem osztottak meg belső irányzatok és megszabadul az idegen nyelvtől, a szlávtól, egy elfelejtett dialektus archaikus formájától, népi protestantizmus volt, a keleti hit konzervativizmusához kötődve, és némiképpen a görög és szláv ortodoxiához hasonlítva."[21] És bár a nép körében a szláv szavaknak mágikus erőt tulajdonítottak, a reformáció által hozott anyanyelvűség Erdélyben és Magyarországon csak erősítette a ragaszkodást az ősi hithez és egyházhoz. Rítus és mágia mindvégig összefonódtak. A román Gheorghe Alexici és a rutén világot jól ismerő Sztripszky Hiador világítottak rá eddig a legszakszerűbben arra, hogy a népi vallásosság és a hivatalos összefonódása milyen hatalmas ellenálló erőt jelentett: miután — szerintük — a görögkeleti egyház hitelveit nem terjesztette olyan mértékben, mint a nyugatiak, „emiatt a románság, valamint a keleti egyház valamennyi népe vezetés híján magánvallást csinált magának, amely a pogány világ mitológiáját és erkölcstanát tovább fejlesztve, békén megfért a hiva-

talos egyház mellett, annál is inkább, mivel a magánvallás papjai azonosak voltak a hivataloséval."[22] Hogy ezzel szemben miként és milyen mértékben terjedt el a románok körében a reformáció — ez még ma is elmélyült kutatásra váró probléma, amelynek feltárásához annyiban kerültünk közelebb, amennyiben időközben „rehabilitálták" a nyugat-európai népi kultúrát és vallásosságot, így a román párhuzamok szociál-antropológiai elemzése és feltárása már nem minősül a magyar „kultúrfölény" — politikai töltést hordozó — fitogtatásának.

Simion Ştefannak a reformáció iránti fogékonyságából elsősorban azt emelik ki az 1648-i Újszövetség méltatói, hogy igyekezett elhárítani a kálvinista nyomást. Ha viszont a kálvinista hittételek hatása derült ki írásaiból, akkor szerzőségét vonták kétségbe. Így Mircea Păcurariu, aki a román ortodox egyház történetét három nagy kötetben foglalta össze, úgy véli a „Simion Ştefan metropolita, az egyház és a román nép szolgája" című bevezető tanulmányban, hogy Csulay György írta volna az Újszövetségnek a fejedelemhez intézett előszavát, először magyarul, aztán románra fordították, majd aláíratták Simion Ştefannal. Érveket állítása mellett nem hoz fel, hanem csak analógiát, amely szintén feltételezésen alapul: az 1651-i román zsoltároskönyv előszavát nem Simion Ştefan írta volna, mint ahogy azt eddig tudtuk, hanem Csulay György, a fejedelem udvari lelkésze, mert olyan „sajátos kálvinista tézist" hirdet, hogy Isten igéjét a hívők számára érthető nyelven kell hirdetni, továbbá két szentségről beszél, támadja a katolikusokat, mert a Mi Atyánkot és az Ave Mariát idegen nyelven éneklik. Păcurariu kálvinista szokásnak tartja azt is, ha oly gyakran hivatkoznak az Ószövetségre, mint az 1648-i Biblia előszavában. De vegyük csak közelebbről az első mondatot, amely megelőzi az Emilian püspök által — Păcurariutól eltérően Simion Ştefannak tulajdonított — idézett részt. „Az uralkodókat/urakat (domnii) és a földi királyokat (craii) kegyes uram. Isten választotta ki a földre Szentségének képében, velük összegyűlt (81. zsoltár), mondván: istenek vagytok, kiválasztotta Isten a pásztorait, hogy gondoskodjanak az emberekről és vigyázzanak rájuk. Mert Isten az embereket nem a királyokért teremtette"...

A zsoltár számozása azonban úgy tűnik, sokat elárul. A Vizsolyi Bibliában ez a zsoltár a 82. szám alatt szerepel, és a fordító által adott magyarázat szerint a próféta Istent kéri, hogy bosszút álljon a felfuvalkodott királyokon és fejedelmeken, mert nem fogadták meg az Ő szavát. (Rákóczi György fejedelem maga is ilyen értelemben értekezett fiának szóló tanításaiban.)[23] Ezzel szemben az 1651-i román zsoltároskönyvben (éppen úgy, mint a Vulgatában, a 16. századi román zsoltároskönyvben (Psaltirea Scheiană) vagy Dosoftei zsoltártolmácsolásaiban) a 81. sz. alatt találjuk ezt a zsoltárt azzal a fordítói bevezetővel, hogy „ebben a zsoltárban Isten megparancsolja a tisztségviselőknek, hogy tisztségükben igazságot szolgáltassanak", és aki nem fogadja meg szavát, azt megbünteti. Ha tehát Simion Ştefan szerzőségét kétségbe vonjuk, akkor nem állhatunk meg az előszavaknál... A román kultúrát purifikáljuk? — inkább szegényítjük...

Hasonló jellegű — bár inkább ellentétes előjelű — okfejtés az is, amely vitatja, hogy a Bibliát a fejedelem költségén adták volna ki, hiszen a román papoktól szedtek be adót, és ebből adták volna ki. Ez biztos így van, a magyar szakirodalom nem hallgatta el soha, de az adott helyzetben hangoztatása csak olyan ellenérveket hívhat életre, hogy végül is a fejedelem szedette be az adót, és ha a sajátjából adott volna, magyar és román jobbágyaitól elvont többlet-

termékből juttatott volna; magyarán: úgy járt el, ahogy a felelős uralkodó. És a spekulatív „érdemkeresés" csak ilyen nemzeti feleseléshez vezethet.

A magyar hatás esetleges hangsúlyozásának elhárítását szolgáló fejtegetések még furcsábban hatnak, ha magának a Szent Írásnak a nyelvezetét vesszük szemügyre. Mint a mű nyelvészeti jelentőségének elemzője, Florica Dimitrescu kimutatja, nemcsak friss magyar eredetű szavakat találunk a szövegben, hanem magyaros fordulatokat is, ami arra vall, hogy a fordítói munka során a magyar Bibliát is forgatták, bár erről 1648-ban az előszóban gondosan hallgattak, nehogy az olvasók a kálvinizmus gyanújával illessék őket. Minden külső hatás ellenére magának a nyelv fejlődésének köszönhetően is ez a munka messze felülmúlja a korábbi Biblia-fordításdarabokat. Nyelvezetének élő mivoltát a mai Biblia-fordításból vett részek és a megfelelő 1648-aiak összehasonlítása érzékelteti. Célszerű lett volna az eddigi magyar nyelvű szakirodalom eredményeit újra verifikálni, még akkor is, ha az egyik jeles szerző a magyar hatást hangsúlyozó tanulmányát később talán szívesebben elhallgatta.[24] Továbbá célszerű lett volna bizonyos kritikus helyek kiemelésével a fordítói munka nehézségeit és feladatait érzékeltetni, hiszen így automatikusan megoldódik az említett álkérdés, hogy kinek a fő érdeme a Biblia-fordítás; hamar kiderül, hogy a fordítóké, akiknek nem mindig volt segítségére az, hogy több fordítást kellett összevetniük. Egyik példaként olyan textust szeretnénk bemutatni, amely a predesztináció értelmezésében fontos szerepet játszott. Pál apostolnak a rómaiakhoz írt leveléből idézünk (8, 28); először Károli Gáspár fordításából: „Tudgyuk pedig, hogy azoknak az kik Istent szeretik, mindenek javokra vadnak, azoknak kik az ő végzése szerint hivatalosak." Káldi György, római katolikus fordító ezt a részt az 1620-as évekből a Vulgatából szó szerint tolmácsolta: „Tudjuk pedig, hogy az Istent szeretőknek mindenek jóra szolgálnak, azoknak, kik szándék szerént hívattattak szenteknek".[25] (Legújabb római katolikus Bibliánkban világosan ez áll: „Tudjuk azt is, hogy akik Istent szeretik, azoknak minden javukra válik, hiszen ő saját elhatározásából választotta ki őket.") A gyulafehérvári román Biblia vagy a magyar fordításhoz igazodott, vagy a göröghöz. A kritikus részt így adhatnánk vissza: az Ő rendelése szerint meg vannak híva (dupa rînduiala Lui sînt chemaţi). Ezzel szemben a bukaresti 1688-i Biblia annak visszaadására, hogy isteni rendelés szerint nem annyira a görög (proszézisz), hanem a latin után (secundum propositum vocati sunt sancti) a végzés vagy rendelés visszaadására nehézkes tükörfordítási technikát követ (după puneri-înainte chemaţi sînt), természetesen elkerülve a Vulgata szó szerinti értelmezéséből adódó hibát. Van példa arra is, hogy a magyar szöveg megtévesztette a román fordítókat. Lukács evangelista (2, 1) arról szól, hogy Augustus Jézus születésének napjaiban népösszeírást rendelt el. „Írják össze az egész földet" — hangzik a református Bibliában ma is, mert ragaszkodnak a régi szokáshoz, holott ez a mai ember számára földmérést jelenthet,[26] és a mai katolikus Biblia pontosabb, amikor az egész földkerekség összeírásáról beszél, a görögnek (oikumené) és a latinnak (universus orbis) megfelelően. A gyulafehérvári Biblia a református Bibliához igazodott (să scrie tot pămîntul), míg a bukaresti (să să scrie toata lumea) úgy fordítja, hogy nincs félreértés, az egész világ összeírásáról szól (a mai angol kifejezetten népszámlálásról). Találunk végül arra példát, hogy a gyulafehérvári Bibliában előforduló — és a magyar szöveg nélkül — nehezen értelmezhető fordulatot a bukaresti Biblia rosszul adja tovább, más esetben őrzi az erdélyi pontatlan, de szemléletileg, művelődéstörténeti szempontból külön elemzésre szoruló kifejezést. Az Apostolok cselekedeteiben

Péter apostol így szól (10, 34—35): „Bizonnyal látom, hogy nem személyválogató az Isten. Hanem minden nemzetben kedves ő előtte, aki őt féli és igazságot cselekszik." A személyválogató a görögben (proszopolemptész) egyértelműen részrehajló, az eredeti fordítás inkább a latinhoz igazodik (personarum acceptor). A gyulafehérvári fordítók a magyar kifejezést igésítve adták vissza: nu aleagă faţa, és ez úgy is fordítható, hogy nem választ személyt (vagy alakot). Bukarestben ezt így torzították el: Isten nem alakoskodó (Dumnezeu nu e făţarnic), ami sokáig még a múlt században is így maradt,[27] míg ma úgy fordítják, hogy Isten nem részrehajló (Dumnezeu nu este părtinitor). Az pedig a nemzeti tudat alakulása szempontjából érdekes, hogy a nemzetet (etnosz, gens) nyelvnek (limbă) fordítják Erdélyben, és aztán Havasalföldön.

Hogy mit tett a román könyvkiadás terén a gyulafehérvári nyomda, azt Eva Mârza és Iacob Mârza nyomdatörténeti tanulmánya mutatja be. Az Újszövetség kiadása csak egy állomás volt. II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi vállalkozását követő háborúk majdnem húsz évre megállították az erdélyi román könyvkiadást, amelynek legnagyobb teljesítménye kétségtelenül az 1648-i Újszövetség, az ortodoxia reformjának terméke.

A bevezető tanulmányok mondanivalóját úgy összegezhetnénk, hogy a román Újszövetség a reformáció anyanyelvi programjának és az ortodoxia anyanyelvi igénye találkozásának terméke. Nem valamiféle román kálvinista elit állította össze, hanem a hagyomány és a korszerűség iránt fogékony ortodox írástudók, akik a hitélet megújítására törtek. E kettős törekvésből fakad az, ahogy az ortodoxiát és a kálvinizmus újrafogalmazott hittételeit ötvözték; így született az ortodox Biblia „a reformáció jegyében".

Ma az Írás felmutatása, újrakiadásban, csak tiszteletet ébreszthet aziránt, ahogy az Egyház hivatását akarja teljesíteni. A bevezető tanulmányokban kifejezésre juttatott véleménykülönbség a pluralizmus előhírnökének bizonyult. A hitélet mélyítését szolgálja az újrakiadás, és a tudomány szabadságát. Tanulság lehet számunkra az is, hogy a 17. századi román írástudókat nem lehet kiszakítani az erdélyi szellemi élet egészének összefüggéseiből, hiszen, ha ezt tesszük, az európai szellemi élet közegéből szakítjuk ki a románságot. Holott éppen az Európához kapcsolódás tette a román művelődést románná. És az, hogy ebben a magyar művelődésnek is szerepe volt, inkább összekötő, semmint elválasztó mozzanat kell legyen tudományos életünkben, amely kulturális kölcsönhatások nélkül ma is nehezen képzelhető el.

1989. december

JEGYZETEK

1. N. Cartojan: *Istoria literaturii române vechi.* Bucureşti, 1980, 180.
2. Mihai Berza: *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti.* Bucureşti, 1985, 70.
3. Nicolae Iorga: *Istoria literaturii religioase a romînilor pănă la 1688.* Bucureşti, 1909, 172.
4. Idézi: Hans Scholl: *Reformation und Politik.* Stuttgart, 1976. 114. A „magisztrátusokról": Christopher Hill: *Intellectual Origins of the English Revolution.* Oxford, 1965, 284.
5. Juhász István: *A reformáció az erdélyi románok között.* Kolozsvár, 1940, 209.
6. Makkai László: *Magyar—román közös múlt.* Budapest, 1948, 119.
7. Miron Costin: *Opere.* Szerk.: P. P. Panaitescu. Bucureşti, 1958. 333.
8. I. m. 421.

9. Rácz Lajos: Uralkodói eskük és választási conditiók. *Állam- és Jogtudomány*, 1985. 4. sz., 757—759.
10. N. Iorga: *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*. I. Văleniide-Munte, 1908, 332—333.
11. Tuliu Racotă: Mitropolitul Simion Ştefan al Bălgradului. *Transilvania*, 1942.
12. I. Tóth Zoltán: *A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasaljai krónikairodalomban*. Bp., 1942, 16.
13. Kálvin János: *Tanítás a keresztyén vallásra*. Bp., 1986, 15,; Varlaam: *Opere. Răspunsul împotriva catechismului calvinesc*. Bucureşti, 1984, 211.
14. Ştefan Andreescu: *Restitutio Daciae*. Bucureşti, 1980.
15. Juhász: i. m. 141.
16. Nicolae Stoicescu: *Matei Basarab*. Bucureşti, 1988, 148.; Miskolczy Ambrus: A történelmi szolidaritás forrásvidékén. *Új Erdélyi Múzeum*, 1990, 1—2. 132.
17. Alexandru Grama: *Instituţiile calvineşti în Biserica Românească din Ardeal*. Blaj, 1895.
18. Petre P. Panaitescu: *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*. Bucureşti, 1965, 211.
19. Nicolae Iorga: *Lupta ştiinţifică împotriva dreptului românesc*. Bucureşti, 1938, 18.
20. Uő.: *Istoria romînilor din Ardeal şi Ungaria*. I. Bucureşti, 1915, 239.
21. Uő.: *My American Lectures*. Bucharest, 1932, 41.
22. Sztripszky Hiador, Alexics György: *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra*. Budapest, 1911, 80.
23. Rácz Lajos: A magyar államtudományi irodalom kezdetei (Báthori Istvántól I. Rákóczi Györgyig). *Jogtudományi Közlöny*, 1980. 12. sz.
24. Tulbure György: *Az első román bibliafordítások*. Nagyvárad, 1918.
25. Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai*. Budapest, 1982, 60.
26. I. m. 155.
27. Ioan Bălan: *Limba cărţilor bisericeşti*. Blaj, 1914, 148.

VARGA BEÁTA

Az önálló Ukrajna eszméje

HMELNYICKIJ-INTERPRETÁCIÓK

A Gorbacsov elleni sikertelen puccskísérletet követően Borisz Jelcin orosz elnök szeptember 3-án, a Népképviselők Kongresszusának ülésén kijelentette: az újonnan körvonalazandó államszövetségben Oroszország mindössze egyenlő kíván lenni az egyenlők között, lemondva ezáltal „birodalmi" törekvéseiről. Ezt megelőzően, szeptember 2-án Kravcsuk ukrán elnök nyilatkozott Moszkvában Ukrajna célkitűzéseiről. Közvélemény-kutatási adatokra támaszkodva hangsúlyozta: az ukránok a *konföderációban* látják saját jövőjüket a Szovjetunió keretén belül. Kravcsuk továbbá leszögezte, hogy ugyan Ukrajna az állami függetlenség híve, de az adott helyzetben még nem tekinthető reálisnak ennek megvalósítása, mint ahogy az sem, hogy a külföldi államok — a Baltikumhoz hasonlóan — elismerjék a szuverén Ukrajnát.

Nem ilyen egyértelmű azonban a függetlenség kérdéséről kialakított vélemény a mai ukrán ellenzék körében. Abban valamennyien egyetértenek, hogy Ukrajna továbbra is döntő szerepet játszhat a Szovjetunió metamorfózisában vagy esetleges felbomlásában. Az *Ukrán Köztársasági Párt* az ukrán államiság megvalósítását szorgalmazza, önálló hadsereggel és pénzrendszerrel. A népfront-jellegű mozgalom, a *Ruh* vezetői szerint is a legfontosabb a függetlenség megszervezése, a jelenlegi ukrán gazdasági és szociális körülményeket felmérve azonban belátják, hogy ez a távolabbi jövő feladata lehet. Az *Ukrán Nacionalisták Szövetsége* pedig nyíltan a nemzeti diktatúra megvalósítását hirdeti.

Ahhoz, hogy a „hivatalos" ukrán konföderációs törekvéseket megértsük, hasznos lenne tisztázni e fogalomnak a pontos jelentését, és megkülönböztetni a föderációtól. A Szovjetuniót eddig a föderatív, illetve szövetségi államok, ezen belül az ún. „szocialista" föderációk típusához sorolhattuk. Ezen tagállamok rendelkeznek bizonyos belső jogkörrel, önmagukban is állami jelleggel, korlátozott szuverenitással bírnak, de a legfőbb állami funkciók a központi hivatalokhoz tartoznak. A konföderáció (= államszövetség) esetében a szuverén államok tartós, ugyanakkor laza szövetségéről beszélhetünk, melyek megőrzik teljes függetlenségüket.

A jelenkori ukrán törekvések ismeretében figyelmet érdemelhet a föderatív, illetve nemzeti állam létrehozására irányuló kísérletek hosszú története. Az ezekről szóló interpretációk egyben nyomon követik az orosz—ukrán viszony történelmi alakulását és az ukrán nemesi és polgári nemzettudatok formálódását a XVII—XX. században.

Kiindulópontként Hugh Seton Watsonnak 1967-ben Oxfordban megjelent művét — „Az orosz birodalom 1801—1917" — érdemes megvizsgálni. A szerző történeti aspektusból két kulcsponthoz köti az ukrán nemzetté válás folyamatát: a Kijevi Ruszhoz és a Hmelnyickij-mozgalomhoz (1648—1654). Ezen utóbbi eseményt Seton Watson az első reális lehetőségként érzékeli az önálló ukrán állam megteremtéséhez, hangsúlyozva ezáltal az ukránok függetlenségi törekvéseit már a XVII. században. Ám, mert Hmelnyickij mozgalma nem tudta megteremteni a független Ukrajnát, a függetlenség eszméje hozzá és felkeléséhez kapcsolódott. Róla írva az önálló Ukrajna létét, illetve a hozzá való viszonyt nem lehetett elkerülni.

*

Az 1648—54. évi események előtörténete a XVI. század második felére vezethető vissza, amikor az 1569. évi lublini lengyel—litván unió következtében a lengyel pánok az addig Litvániához tartozó ukrán területekre is kiterjesztették fennhatóságukat. Az ukrán nép „homogenizálását" elősegítendő, 1596-ban a breszti székesegyházban kihirdették a katolikus és pravoszláv egyház unióját, az ukrán nép vallását, a pravoszláviát pedig megszűntnek nyilvánították. A XVII. század elejétől egyre gyakoribbá váló közös kozák-paraszt felkelések csúcspontja volt az 1648 elején kozák lázadásként induló, majd „összukrán" jellegűvé váló Hmelnyickij-mozgalom, melynek célkitűzései között első helyen a Lengyelországtól való elszakadás szerepelt. A felkelést lezáró 1654. január 8-i Perejaszlavi Radán Hmelnyickij feltette a kérdést, hogy az ukrán nép kit választ a négy uralkodó közül: a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt, vagy az orosz cárt? A válasz egyértelmű volt: ha még nem lehetséges az adott történelmi helyzetben az önálló ukrán állam létrehozása, akkor a „legkisebb rossz", az Oroszország alatti fennhatóság mellett döntenek. A két állam egye-

sülését realizáló szerződés értelmében az ukrán területek autonómiát kaptak, és Ukrajna megkezdte újkori történelmét, immár az orosz birodalom keretein belül.

1654 után a kozák elit és a mozgalomban részt vett ukrán kisnemesség az orosz uralom alá került bal parti — ekkor még — *autonóm Ukrajnában* az uralkodó osztályt alkották. A XVIII. század elejétől azonban a cári kormányzat fokozatosan korlátozni kezdte az ukrán területek részleges különállását az orosz birodalmon belül. Ezen intézkedésekre reagálva születtek meg az ukrán nép történelmét dicsőítő ukrán krónikák, melyek központi témája az 1648—54. évi mozgalom volt.

A *Szamovigyec* által alkotott legkorábbi évkönyv alapgondolata szerint Hmelnyickij csak az 1653-as súlyos vereségek után kérte a cár segítségét, addig azonban önálló Ukrajnában gondolkodott. Ez a mű az ukránok körében jelentkező, a meg nem szerzett függetlenség utáni erős nosztalgiát tükrözi.

Egy 1710-es években született krónikában — Grigorij *Grabjanka* művében — azonban már nem találunk utalást arra, hogy a felkelés vezetőinek tervei között felmerült volna a szuverén Ukrajna kérdése és lehetősége. A szerző célja feltehetően az ukrán nemesség cár iránt tanúsított feltétlen hűségének a bizonyítása volt, melyet az 1654-es eseményt minősítő „újraegyesítés" formulával is alátámasztott, tükrözve ezzel az ukrán előkelők többségének integrációs törekvéseit.

Az időrendben harmadik ukrán krónika szerzője, *S. Velicsko* álláspontja mintegy átmenetet mutat az előző két nézet között. Utalást találunk a felkelők önállósodási törekvéseire, de a szerző mégis az „újraegyesítés" hívének vallja magát. Velicsko az ukrán uralkodó osztálynak az orosz kormányzattal szembeni elégedetlenségét és elvárásait fejezte ki, akik már nem az önállóság alternatívájában gondolkodtak, hanem újabb privilégiumokat és egy rendi jellegű autonómiát igényeltek.

A krónikák mellett még ebbe a periódusba sorolható *P. Szimonovszkij*-nak 1765-ben befejezett, „A kozák kisorosz nép rövid leírása" című műve. A szerző az 1648-ban kirobbant mozgalmat olyan rétegprivilégiumok megerősítéséért folyó harcként ábrázolja, ahol sem nemzeti, sem etnikai mozzanat nem szerepelt. Azáltal, hogy az „ukrán" helyett a „kisorosz" jelzőt használja, az ukránok alapvetően alávetett helyzetét hangsúlyozza.

A XVIII. század második felében született történeti munkák közül még *G. Konyisszkij* művét — „A Ruszok avagy Kis-Oroszország története" — érdemes megemlíteni. A szerző többek között kiemeli, hogy a „kisorosz" nép szabad akaratából egyesült Lengyelországgal, ezért jogában állt bármikor elszakadni tőle. Mintegy burkoltan bizonyítani szándékozik *Ukrajna jogát* az Oroszország elleni fellépésre is, az attól való esetleges *elszakadásra* is, ha az ukránok kiváltságait orosz részről megsértenék. Ebben a gondolatmenetben láthatólag — óvatos formában ugyan, de ismét a függetlenség eszméje körvonalazódott. Új megközelítésben mutatja be Konyisszkij az 1654-es történelmi aktus előzményeit: szerinte az orosz cár indítványozta az egyesülést, mert ez neki — nagyhatalmi ambíciói miatt — sokkal inkább érdekében állt, mint az ukrán felkelőknek.

Az ukrán—orosz viszony az 1760-as évektől kezdett kiéleződni, ugyanis II. Katalin cárnő a „peremvidékek oroszosítása" érdekében 1780-ban megszüntette a fennhatósága alá tartozó bal parti (a Dnyeper folyó bal partja) Ukrajna autonómiáját. 1783-ban azonban az oroszországi parasztmozgalmak megfékezéséhez mégis az ukrán nemesség fegyveres támogatására kényszerült, amiért cse-

rébe az orosz nemességgel azonos jogokkal és kiváltságokkal ruházta fel őket. Ettől kezdve az ukrán történeti művek többségében a cárnak hűséges alattvaló nézetek váltak meghatározó elemmé.

Tipikus példája e hangnemnek *N. A. Markevics* Kis-Oroszország története (1842) című műve. Az 1648—54. évi mozgalmat tárgyalva a szerző Bogdan Hmelnyickijt „Kis-Oroszország megmentőjének, egyesítőjének és igaz hazafinak" nevezi, aki mint „józanul gondolkodó ember és igazi politikus", tisztában volt azzal, hogy egy szomszédos nagyhatalom védnöksége elkerülhetetlen volt Ukrajna kedvezőtlen földrajzi fekvése miatt.

A XIX. század második negyedétől kezdődően új elemként jelentkezett az *orosz történetíróknak* az ukrán történelem iránt megélénkülő érdeklődése, melyet feltehetően az Ukrajnában kibontakozó — „nagyorosz" érdekeket fenyegető — nemzeti mozgalom váltott ki. Titkos társaságok alakultak — Egyesült Szlávok Társasága; Cirill és Metód Testvériség —, amelyek a „forradalmi szláv összefogás" útján akarták kivívni az ukrán nemzeti szabadságot. E politikai szervezetek közös jellemzője az volt, hogy programjukban — a föderációs tervek mellett — még nem merült fel az önálló ukrán állam igénye, mert az ukránok szétszórtan éltek az osztrák és orosz birodalom területén. Az 1840-es, '50-es évek mégis korszakhatárt képeznek az ukrán historiográfiában: a fentiekben bemutatott XVIII. századi művek túlnyomó része ekkor jelent meg először nyomtatásban.

A továbbiakban az ukrán kontra nagyorosz történetfelfogást, illetve az utóbbi szovjet „metamorfózisát" érdemes nyomon követni az 1917-es forradalom után.

N. I. Kosztomarov (1884) volt az első, aki hangsúlyozta: a Kijevi Ruszt a maga föderatív, demokratikus berendezkedésével kizárólag az ukránok történelméhez kell kapcsolni, elutasítva tehát az „újraegyesítés"-formulát. A történetíró ezen nézetével megalapozta az ukrán polgári-nemzeti historiográfiát. Úgy vélte ugyanis, hogy Hmelnyickij célja eredetileg Ukrajna függetlensége volt, aminek azonban Kelet-Európában a XVII. században nem volt realitása. Ugyanakkor — folytatja a gondolatmenetet — az orosz fennhatóság gátolta az ukrán nemzeti fejlődést. A megoldásnak szerinte annak kellett volna lennie, hogy az orosz despotizmust és centralizmust egy demokratikus föderalizmus váltsa fel.

Ukrán demokratikus nemzeti platformot — bár óvatosabb formában — képviselt *D. I. Evarnickij*, aki „Kis-Oroszországnak Nagy-Oroszországhoz csatolásáról" (1895) írt, kiemelve e történelmi esemény alapvetően kényszerjellegét.

A legradikálisabb ukrán nemzeti felfogást *M. Grusevszkij* (1915) képviselte, aki szerint az ukrán nép a XVII—XVIII. századra „eltűnt a világtörténelem színpadáról és politikai-kulturális szolgaságba süllyedt". Az 1654-es eseményt úgy értékeli, hogy az ukrán vezetők csak katonai szövetséget kötöttek az orosz kormányzattal, határozottan tagadva ezzel az „újraegyesítés" filozófiáját.

A nagyorosz nézetek képviselői közül elsőként *Sz. M. Szolovjovot* (1895) kell kiemelnünk, aki szerint az orosz cár Kis-Oroszország befogadásával semmiféle hivatalos kötelezettséget nem vállalt, ezért jogában állt bármikor megszüntetni az ukránok autonómiáját. Az orosz történetíró számára láthatólag nem léteztek Ukrajna sajátos nemzeti vonásai, ezért nem is tárta fel a mozgalomban jelen levő történelmi alternatívákat.

P. A. Kulis művei (1887—1889) szinte már durva nagyorosz felfogást tükröznek. Hmelnyickijt egyszerűen rablónak nevezi, akinek tervei között szerinte első helyen egy önálló fejedelemség megteremtése volt saját uralma alatt,

amelynek függetlenségét a szomszédos államok egymás elleni kijátszásával akarta fenntartani. Határozottan „újraegyesítésről" ír, azzal érvelve, hogy Kis-Oroszország már a XI. századtól kezdve Oroszországhoz tartozott a Kijevi Rusz keretében.

V. O. Kljucsevszkij nézete (1880-as évek) már valamennyire enyhébbnek tekinthető, sőt azáltal, hogy helytelennek tartja Kis-Oroszország befogadását az orosz birodalomba, mintha egy szuverén ukrán állam lehetőségének alternatíváját körvonalazná.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés problémája 1917-től kezdve került ismét előtérbe. Az első szovjet alkotmány (1918. július 10.) azonos jogokkal rendelkező, autonóm köztársaságok föderációjának megalakulásáról rendelkezett. A fejlettebb nyugati és déli köztársaságokban azonban a független államiság kérdése még nem került le a napirendről. Az 1917 novemberében kikiáltott Ukrajnai Szovjet Köztársasággal szembekerült a nemzeti burzsoázia által létrehozott jobb parti *Ukrán Népi Köztársaság*, melynek vezetői kinyilvánították függetlenségüket és a Szovjetuniótól való elszakadásukat, ám 1920-ban Lengyelország kötelékébe kerültek.

Az 1930-as évek végéig az ukrán történelem kutatása szinte tabunak számított, ami azzal magyarázható, hogy Ukrajna a Szovjetunió egyik legérzékenyebb pontjává vált. Ebben a helyzetben akkor következett be változás, amikor az 1939-es szovjet—német megnemtámadási egyezmény titkos záradéka értelmében a nyugat-ukrán területeket „visszacsatolták" a Szovjetunióhoz.

A. E. Koszminszkij „Középkor története" (1949) sajátos előregyártott panelként szolgált az „ukrán kérdés" problémakörében. A történész a négy legfontosabb kérdésben „összorosz" (= szovjet) álláspontot képvisel: az orosz segítség túlhangsúlyozásában; az „újraegyesítés" ügyében; az ukrán autonóm és függetlenségi törekvések elhallgatásában; az 1939 utáni Ukrajna határainak a XVII. századba történő visszavetítésében, a centralizmus jegyében. A kor szovjet marxista történetírása lényegében az orosz polgári historiográfia eredményeit és felfogását vette át, új elemként kiemelve az ukrán „össznemzeti" vonásokat a Hmelnyickij-mozgalomban.

P. I. Ljasenko gazdaságtörténész művében (1952) az a gondolat kerül előtérbe, hogy a XVII. században Ukrajna még nem vívhatta ki a függetlenségét, később kedvezőbbé válhattak a körülmények az ukrán államiság megteremtéséhez.

Ebből a sorból lépett ki *K. Oszipov*. 1949-es Hmelnyickij-monográfiájában a kozák hetmanról mint „ukrán Mózesről" olvashatunk, aki a Lengyelországtól való elszakadás után az önálló Ukrajna létrehozását tűzte ki célul. Sérelmesnek tartja a szerző, hogy 1654-ben az ukrán területek nem föderációban egyesültek Oroszországgal, hanem annak fennhatósága alá kerültek. Oszipov ilyen felfogása feltehetőleg kortárs ukrán nézeteket fejezhetett ki. Felfogását azonban elnyomták.

Az 1953-ban Kijevben megjelent „Ukrajna történetének" szerzői kiemelik, hogy az 1648-as ukrán „felszabadító háború" élére egy „kiemelkedő eszű, megtörhetetlen akaraterejű, rendkívül bátor és hadművészetet jól ismerő ember" került. E portréban valójában Sztálin személyére ismerhetünk, és megjelenik a népvezér-motívum is. Új elemként merült fel ezekben az években a lengyelek ukrajnai „gyarmatpolitikájának" a hangsúlyozása, mellyel igazolni kívánták a jobb parti Ukrajna 1939-es „visszacsatolását" a Szovjetunióhoz. Úgy tűnik, a sztálini vezetésnek a II. világháború után szüksége volt ilyen történelmi argu-

mentációra, ami ismét némileg szabadabb teret engedett az Ukrajna-kutatásnak. Az előző két műhöz hasonlóan azonban nem találunk célzást a szuverén Ukrajna lehetőségére, és az Oroszországhoz való kapcsolódás is egyfajta predesztinációs jelleggel jelent meg a korszak írásaiban.

Az 1648—54. évi ukrán mozgalmat lezáró „újraegyesülés" 300. évfordulóján újabb történeti munkák láttak napvilágot, melyek közül a legjellegzetesebb *V. A. Golobuckij* műve volt, mely így kezdődik: „... az ukrán nép, amely erőszakosan el lett szakítva idősebb testvérétől (az orosz néptől — V. B.) évszázadokon keresztül harcolt a társadalmi és nemzeti felszabadulásért." Ezen gondolatmenetben egy „kispánszláv"-egység — más művekben is felbukkanó — koncepciója érvényesül, ami ideológiailag megalapozhatta a XVII. században az orosz birodalom létrehozását. Ez az érv egyben történelmietlennek is tekinthető, miszerint Ukrajna számára a szabadságot csak orosz kötelékben lehetett kivívni.

Az 1954-től napjainkig megjelent művek hangnemét is *V. A. Golobuckij* munkái illusztrálják legjobban. A zaporozsjei kozákok történetét feldolgozó 1957-es munkájában, az „olvadás" szellemét tükrözve a történész az 1648—54. évi ukrán mozgalmat *nemzeti-felszabadító* jellegűnek minősítette, kifejezve az 1956 után erősödő ukrán nemzeti érzelmeket is. A szerző 1962-es művében azonban már egy nagyorosz—szovjet „visszarendeződésnek" lehetünk tanúi: visszatért az „újraegyesítés" formula és a lengyelek ukrajnai „gyarmatpolitikájának" kiemelése, miközben már nem olvashatunk az ukrán szuverenitás problémájának felvetéséről. A felkelés e műben sajátos „továbbfejlesztett" változata az 1950-es évek parasztháborús interpretációinak, modernizáltabb formában felhasználva a „fokozódó osztályharc" sztálini tézisét.

Utolsóként az 1983-as Ukrajna-történetet említhetnénk meg, melyben a szerzők a Hmelnyickij-felkelés eredményei közül elsőként arra utalnak, hogy a hetmani adminisztratív szervezet kiépülésével megindult az „ukrán feudális államiság" folyamata.

A fentebb bemutatott feldolgozásokból egyértelműen kiderül, hogy az 1917 előtt formálódott ukrán kontra nagyorosz felfogások átöröklődtek korunkba. Az ukrán krónikákban, a nemesi és polgári történetírásban kirajzolódó szuverén Ukrajna képe és a „nemzeti" elem 1917 után szinte teljesen feledésbe merült. Ez azonban bizonyosan nem azt jelenti, hogy az ukrán nemzeti-függetlenségi törekvések elhaltak volna, ahogy azt napjaink ukrán politikai eseményei is mutatják.

Hmelnyickij ismét aktuális lett!

FELHASZNÁLT IRODALOM

Hugh Seton Watson: The Russian Empire 1801—1917 Oxford, 1967. Letopisz Szamovidca, Kijev, 1878; Letopisz G. Grabjanki, Kijev, 1854; Letopisz Sz. Velicsko, Kijev, 1848.

P. Szimonovszkij: Kratkoje opiszanyije o kozackom malorosszijszkom narode i o vojennüh jego gyelah, Moszkva, 1847.

G. Konyisszkij: Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji. Moszkva, 1846.

N. A. Markevics: Isztorija Malorossziji I—V. Moszkva, 1842.

N. I. Kosztomarov: Isztoricseszkaja monografija Bogdana Hmelnyickogo, I—III. Szentpétervár, 1884.

D. I. Evarnickij: Isztorija zaporozsszkih Kozakov. Szentpétervár, 1895.

M. Hruschewskij: Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915.

Szoloview Szergiusz: Oroszország története. Ungvár, 1895.

P. A. Kulis: Otpadenyije Malorossziji ot Pol'si, I—III. Moszkva, 1887—1889.
V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkoj isztoriji, III. Moszkva, 1957.
A. E. Koszminszkij: A középkor története. Budapest, 1949.
P. I. Ljasenko: Isztorija marodnogo hozjajsztva SZSZSZR, I—II. Moszkva, 1952.
K. Oszipov: Bogdan Hmelnyickij. Moszkva, 1949. Isztorija Ukrainszkoj SZSZR. Kijev, 1953.
V. A. Golobuckij: Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda pod rukovodsztvom Hmelnyickogo. Moszkva, 1954.
V. A. Golobuckij: Zaporozsszkoje kozacsesztvo. Kijev, 1957. Isztorija Ukrainszkoj SZSZR v 10 tomah III. Kijev, 1983.
V. A. Golobuckij: Diplomaticseszkaja isztorija oszvobogyityelnoj vojnü 1648—54 gg. Kijev, 1962.

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁJA

GÉCZI JÓZSEF

Micsoda éveim —
Lengyel László ürügyén

A kádári feudálszocializmus már évtizedek óta hasadozott függőleges és mindenféle irányban. Lent és fent egyaránt jelen voltak a haladás erői. A rendszert oldalról és belülről fokozatosan fellazította, átlényegítette egy technokratikus és értékelvű felvilágosodás — a Lengyel László által oly alaposan megírt „mintha" — „majdnem" polgárosodás. A tehetetlenségi nyomaték, valamint a hatalom belső logikája azonban bővítetten újratermelte a maradás, a konzervativizmus ravasz alakváltozásait is. Az államszocializmusnak nevezett valami a '80-as évek közepéig ha nem is gyanútlanul, de vígan, mondhatni, jó közérzettel botladozott a „végkifejlet" felé.

A lázongó szubkultúrák már a hatvanas években megteremtették a „másként gondolkodás" egyelőre látszólag politikamentes potenciális befogadó közegét. Ekkortájt formálódnak ki a jövendő lázadóinak, a rendszerváltás vajákosainak és más előfutárainak személyiségjegyei. A viszonylagos szabadság — vagy másként a viszonylagos rabság — kis körei egyre jobban elszaporodnak a szellem világában is. A rendszer bele-beleles a tükörbe, de igazán nem képes szembenézni sem hivatkozott eszméi valóságával, sem modernizációs képességével. A nyolcvanas évek közepére a szociális ígéretek is füstbe mennek. Az apró kis átalakulások, fellazulások, felvilágosodások mintegy „össztársadalmasulnak". Már csak egy kis felbőszítés hiányzott.

Az elit értelmiséget végképp feldühítette az 1983—84-es reformtervek elsilányítása. A vidéki elitek lázadását az 1985—87-es Berecz-féle *„offenzív helybenjárás"* tömegesítette. Aki pedig még mindezek után sem ment át zsörtölődésből hangos kritikai mozgolódásba, követelőzésbe, azt hozzásegítették ehhez a nadrágszíjmeghúzó kormányzati lépések. Bihari, Lengyel, Kéri László, Ágh Attila, Magyar György és még sokan mások járták az országot, hozták a szót a válságelemző műhelyekből. Már a feljelentés kéjesen borzongató veszélyével sem igen kellett számolni ekkoriban. A *parttalan radikalizmus* korában nem váltak el a frontok. A betonfejűekkel szembeni közös utálat hamis, de simogató egységélményt nyújtott. Belépett mindenki, ahova csak tudott — TDDSZ-be, Fideszbe, reformklubba, Új Márciusi Frontba stb.

Az elit reformértelmiségre mért utolsó posztsztálinista csapásnál, 1988 áprilisában a „négyek" kizárásánál — olyan szolidárisak voltunk, mint soha többé és soha annak előtte! Reformsztálinisták, reformkommunisták, liberálisok, nemzetiek — talán utoljára dühöngtek egy kupacban. (Állam)párti alapszervezetünk tiltakozó levelet küldött. Sőt, még rá is mosolyogtunk a sápadt Király Zoltánra!

1988 májusában a pártértekezleten bekövetkezett a jól ismert *pozitív mű-*

ködési zavar. Eltávolították az óhitűeket és a neosztálinista populisták egy részét. Az új rendpártiak reformot ígértek, a bekerült hiteles reformpolitikusok többet is sejtettek — bár beszélgetés közben kiderült, hogy még titkárnőjük sincs. Kádár János — akinek a személyiségén húzódott át a rendszerbomlás törésvonala — pillanatok alatt elfelejtődött. Lelkének szörnyű terhével elindult a sír felé.

Együtt ujjongtak a reformerek, az ellenzékiek és más újdondászok. Aztán alig egy hónapra rá — Nagy Imre kivégzésének évfordulóján — a hatalom jelezte: nem óhajt fordulatosan megváltozni. Mi történik itt — kérdezték a vezéréltelmiségiek a reformpolitika világítótornyait. Patthelyzet van — tárták szét azok a kezüket. Patthelyzet van, kezdtek lassan ráébredni a lázadók — azaz a hatalom tehetetlen. Tehetetlen, mert egy része nem is akar tenni! Felnyíltak a zsilipek. A szereplők nézegettek a nyitott kapura. Trükk, káprázat vagy valóság? Óvatosan mozogni kezdtek. Hallgatás, innen-onnan biztatás, máshonnan egy kis ejnye-ejnye volt a válasz. Lassan felgyorsultak a mozgások. Őszidőre itt-ott már megcsúsztak a gleccserek. A részmozzanatok folyamatokká szélesedtek. Ez lenne az a pillanat? Hű, de vártuk — Jézus Mária, már itt lenne?! Beteljesülnek a jóslatok, hatályosulnak a tervek? Elővehetők a nyíltan titkos koncepciófőzdék párlatai? Vagy már nincs is rájuk kereslet? Alkotmányos egypártrendszer, kétkamarás parlament, érdekszervezetekben szerveződő társadalmi ellensúly, határolt többpártrendszer?! Néhány hónapja még szamizdat, 1988 őszén már túlhaladott utópia.

A lengyelhon és Moszkva felől érkező langyos szelek meghozták az utolsó kis lökést. 1988—89 fordulójától lavinaszerűvé váltak a mozgások. 1989 nyarán egyetlen elnyújtott zuhanással összeomlott a hatalom gépezete. A szerkezet maga állva maradt, csak bensőleg porladt szét. Működni még működött — elvégezte a mindennapi házi munkát. Nem a régi rendet védte már, csak önmagát. Az összeomló piramis mindent elkaszált. Keresztbe metszette, eltakarta a szerves átfejlődés szálait. A reformpolitikusok, a reformgondolkodók, a rendszer felvilágosult élitje, középnemessége, belső ellenzéke hirtelen a régi rendszer kompromittált elemeivé minősültek. A polgárosult középrétegek besoroltattak az ellenállást feladó, megalkuvó tömegbe. A hirtelen keletkezett hatalmi vákuum hatására minden háttérbe szorult. Nem maradt más, csak a puszta hatalmi harc. Kétségbeesett és kíméletlen „antiszocialista munkaverseny" kezdődött. Állampárti vagy nem állampárti? Az előbbiek a gonoszok, a rosszak, az utóbbiak a jók. A harc logikája szerint csak a „tiszták", a tiszta múlttal tiszta jövőbe indulók léphettek fel a politika színpadára. Azaz, akiket már legalább előtte néhány hónappal ellenzékivé avatott a hatalom. Rajtuk kívül még megszólalhatott a kevés '56-os vagy korábbi ellenálló, üldözött. Na és persze azok, akik azért maradtak „tiszták", mert nem csináltak semmit.

A „tiszták" közül *csak* a hatalomban gondolkodni tudók neveződhettek ki politikusnak. A *csak hatalomban* gondolkodni képesek. Lövészárok metszette át, széthasadt a szellemi-félpolitikai elit nyolcvanas évekbeli két nagy ellipszise. A reformpolitikusok, a progresszív *„udvari elit"*, a köztes mezőnyben elhelyezkedők, a félkonform ellenzékiek két laza tábora szétpártosodott. Egymáshoz képest és önmagán belül. A *„népi ellipszis"* ellenzéki epicentrumában levők adták az MDF vezérkarát. *Az „urbánus-technokrata ellipszis"* valamivel ellenzékibb epicentrumából került ki az SZDSZ vezető garnitúrája. 1989 tavaszától megszakították diplomáciai kapcsolataikat a hatalomközelibb értelmiségi szövetségeseikkel, vagy legalábbis bevallhatatlanná tették. Nyár elején megtörténtek a

nyílt hadüzenetek. Az „állampártiság" frontot húzott a liberális és liberális, nemzeti és nemzeti, szociáldemokrata és szociáldemokrata közé. A „nyugatos" és a „magyaros" ellenzéki mag hirtelen a pártképződés legfőbb mértékévé, hitelesség osztogatójává lett. Nem azért, mintha különösebben akarta volna. Akarták viszont, helyette mások — a menekülők, az „átmentők", a perifériákról felbukkanó kalandorok és helyezkedők ezrei.

A politikacsinálás baráti körös időszakának bealkonyult, de a kamarillapolitizálás sem volt már a régi. A néhány évre felpezsdült szalonok világa helyére újra kis szekták zárt megbeszélései léptek. Csakhogy most nem retorziótól tartva, hanem hatalmi versengés okán zárultak be az ajtók. A csatlakozó „aktívák" rendezők lehettek a demonstrációkon. (A népnek ugyanis ezenközben az volt a dolga, hogy gyűlésekre járjon, ott lelkesedjen, és meghallgassa a rendszerváltás *„irányelveit"*. Lengyel Lászlóval együtt én is úgy látom: a nép a bizalmat, valamint a vele járó korlátozott felhatalmazást 1990 őszéig meg is adta az „elpolitikusult" értelmiségieknek.)

A reformértelmiség jó ösztönnel érezte a billenést, az átmenet kaotikussá válását. Próbálta rávenni ki-ki a maga reformpolitikusát: menjen elébe a többpártrendszernek, formálja azt a maga képére. Mondja ki a kimondhatatlant, hogy élére állhasson a történéseknek. Szakítson, bontson zászlót, vonuljon ki dérrel-dúrral az állampártból. Ha már átrendeződtek dolgok, az új frontok mentén kell előretörni. Tiszták között tisztábbnak kell lenni. Vagy legalább *olyan* tisztának: minimum a harmadik „tiszta" erőnek. A rendszerváltást előkészítő százezrek élcsapata, a félpolgárosult pártállam — pontosabban már alig pártállami berendezkedés progresszív értelmisége a reformpolitikusok kabátját ráncigálva próbált omlás előtt kimenekülni a piramis alól. Az utolsó, még szolidaritáson alapuló kiugrási kísérlet a kecskeméti Reformműhely-találkozón történt. A reformpolitikusok azonban akkor még nem tehették meg azt, amit csúcsértelmiségi barátaik már igen. Nélkülük viszont ők sem. Nem sok választás maradt. Belül maradni, felőrlődni, kiscsoportos vagy egyéni megoldásokkal próbálkozni. Visszahúzódni, elmenni, valahová beállni vezérnek vagy „független" útitársnak.

A sajátos „Lengyel-út" mindettől különbözik. El-eljárt néha az erejét vesztett szalonokba, be-benézett a folyosókra. '89 őszétől mintha ezzel is felhagyna Önmagát és a kívülrekedtek, a kisemberek világát választotta. Nem lett pártapologéta, nem ejtették rabul sem az új mítoszok, sem napi nyomások. Kikerülte a *„paktum-politológia"* csapdáját. Nem nyilvánította örök érvényű törvénnyé a „kétpártrendszeres" váltógazdálkodást. A hárompólusú politika rendszert sem tekintette biztos útnak, került mindenféle ortodoxiát. A *lírai társadalompolitológia* egyedi műfaját műveli. Nem versekhez, nem olvasmányaihoz, nem nyugati társalgási élményeihez rajzol társadalomképet. Felméri a mindenkori politikai szituációt, *ráérez* a mögötte meghúzódó valóságra. Hallani véli a kisemberek gondolatait. Minderről versre, drámára, irodalmi mozaikra asszociál. A valóságérzet, a *„valóságbeszámítás"* lírikus gondolatokat társít bele az elemzéshez. A politikai programkészítés, a politizálás terhétől idejében megfosztódva felszabadultan, reménytől sohasem mentes szkepszissel elemzi a vélhető „van"-t.

*

Nem törekszünk azt a látszatot kelteni, hogy az olvasó objektív irodalmi kritikát vagy tudományos igényű filológiai elemzést tart a kezében. A fentiek

ben Lengyel László politikai publicisztikájának világát, történéseit kívántuk vázolni, egy pillanatig sem rejtve saját elfogultságunkat. Mielőtt mégis írnánk valamicskét Lengyel László *lírikus szociálpolitológiájának* konkrét megállapításairól, még egy kitérőt kell tennünk.

A már említett kecskeméti Reformműhely-összejövetelen találkoztam Lengyel Lászlóval, mint programpolitikussal. (Írásai, előadásai természetesen már hosszú évek óta vidéki értelmiségi létünk pezsdítő szellemi táplálékául szolgáltak.) Az Erdei Ferenc Művelődési Ház nagytermében és folyosóin nyilvánvalóan érződött, hogy itt elmaradt valami. „Imi bácsi nem"... „Imre miért nem?" zsörtölődtek félhangosan pesti barátaink. Elmaradt valami, ami készülődőben volt, és amibe mi nem voltunk beavatva. Mint később feltárult előttem, ez lett volna az a bizonyos — azóta sokat emlegetett — pártszakadás, zászlóbontás. Pozsgay Imre 1956-ot népfelkelésnek nyilvánító robbanásos interjúja volt hivatva megteremteni a politikai lépés erkölcsi alapját. Mint ma már közismert, némely vésztjósló moszkvai üzenet ettől őt végül is eltántorította. A reformgondolkodók útjai ettől a pillanattól kezdve egymáshoz és Pozsgayhoz képest is elváltak. Kudarcba fulladt az utolsó kísérlet egy *„állampártmentes"* demokratikus szocialista párt felsőbb körökből induló létrehozására.

Az 1988 őszétől szerveződő reformkörök nyolcvanegynéhány képviselője — a kecskeméti reformkörösök rászervezésével — mintegy a Reformműhely mellékrendezvényeként jött össze. Külön teremből figyelhette — a jórészt vidéki társaság a nagyok fellépését. A reformelitet és a mezei reformszocialistákat fal választotta el, videolánc kötötte össze. Mi lettünk volna az egyik bandérium, arra az esetre, ha kibomlik a zászló. A két sereg eltérően szocializálódott a rendszerváltozás előérzetének hónapjaiban. Az állampárt mezei értelmisége — (polgárosult köznemessége?) — kevésbé volt informált, korlátozottabb visszavonulási tereppel bírt. Ezzel együtt talán jobban bőrén érezte a társadalom, az intézmények mikroszöveteiben zajló folyamatokat.

Nem bízott már a vezérek és a nagy szellemek látványos szervezkedésében. Ösztönösen hosszabb, keservesebb menetelésre rendezkedett be. Környezetének egyik — egyre növekvő része — *szurkolt neki*, ha Grósszal vagy a Munkásőrség Baráti Körével szemben bátorkodott. Mint baloldali reformátort viszont már *nem támogatta*. Pontosabban, nem tudott mit kezdeni vele. Otthoni közegének egy másik fele ugyanakkor arra várt, hogy meggyőzze, magával ragadja, *megváltsa őt. Ne hagyja magára nagy elbizonytalanodásában.* Ne száguldjon olyan gyorsan, adjon időt egy új identitás kiépítéséhez. (Ez nem zavarja persze abban, hogy „kilépett belőlem" a párt — jelszóval a hihetetlen megtörténte, az állampárt szétesése után félreálljon, és kevesellje az „előtte" még bámult „radikálisok" teljesítményét. Ha elment szavazni, az MDF-re voksolt. Ma pedig szidja a pártokat, a parlamentet, a kormányt. Belőlük lett volna a „kisemberek pártja", Lengyel László egyik feltevése szerint. Mindez persze nem magát a *„kisembert"* minősíti, hanem beavatottságának, informáltságának fokát, politizálásra fordítható nem létező szabadidejét.)

A reformkörösfélék sorsa a fentiekből következően jobban össze volt kötve a reformpolitikusokéval, az állampárt *mint egész* felszámolásának sikerével vagy kudarcával, mint azok budapesti barátaié. A Kecskeméten még együtt fellépő szellemi kör tagjainak többsége már csak a pálya széléről figyelte a májusi szegedi reformköri tanácskozást, valamint az azt követő keserves, izzadtságszagú próbálkozásokat. Elvált egymástól a gondolat és a tett? Vagy a politizá-

lás és a tudomány, a kultúra szétválásának egy furcsa, de mégiscsak a modern politikai rendszer felé mutató mozzanata lett volna mindez?

Ettől kezdve lázasan olvastuk, mit ír rólunk Lengyel László, Schlett István, Bihari Mihály, Kéri László, Gazsó Ferenc, Gombár Csaba és mások. Hol vannak? Miért nincsenek közöttünk? Hogyan lehetne őket visszacsalogatni? Milyen párt legyünk, hogy elvállalják vezetésünket? — ilyen és hasonló gyerekes megjegyzés nélkül alig múlt el politikai fórum a gettóba szorult, össznemzeti bűnbakká nemesült reformszocialisták háza táján. Sokat hibáztunk, balfácánkodtunk, egymást okoltuk a vélt vagy valós vereségekért, a rendszerváltás megcsuszamlásaiért. Pedig valószínűleg nem történt más, mint mindannyian eljátszottuk a ránk kirótt szerepeket.

Nem tudom, minő pártvezérré vált volna Lengyel László: — „Aki voltam nem lehetek, az ki leszek, nem én leszek." — idézi a verssort politikussá idült barátairól szólván. Egy bizonyos: egyszemélyi elemző hatalom lett belőle. Jaj annak a pártelnöknek, akire tollát ráemeli. Kizárólag csak az intellektuális gyönyörszerzés varázsa az, aminek következtében néha egy icipicit visszaél hatalmával. Csak magát okolhatja a későbbi következményekért az, ki a róla szóló kritikát olvasván, hallgatás vagy szerény viszontválasz helyett politikai husángokat lenget.

Lengyel László a mögöttünk hagyott csodálatos és fortélyos éveket bizonyára sokszor csalódva, politikai döntéshelyzetekben gyakran tétovázva, de ép eszét mindig megőrizve gyalogolta át. Begyében is van sokaknak. Baloldalról cserbenhagyással vádolták gyakran, a liberálisok duzzogtak rá, mert nem állt közéjük elégséges mértékben. Konzervatív oldalról egyre gyakrabban megkapta az „ez is csak kommunista volt" kezdetű színvonalas minősítést. Sőt, a Palócföld hasábjain már az is elhangzott, hogy 1988 áprilisában kriptokommunista párt szervezésének trükkös szándékával záratta ki magát az MSZMP-ből. Tamás Gáspár Miklós ennél is súlyosabbat állított róla, mint tudósról. Következetesen, százszázalékos biztonsággal tévedő áltudományos jövendőmondóként aposztrofálta egyik Népszabadság-beli cikkében. Mint egyébként bájosan páratlan SZDSZ-es típusvezér, természetesen nem viseli el azt a kritikát, mely szerint az SZDSZ nem viselné el a kritikát. Lengyel egy kissé valóban alábecsüli 1989 novemberében az SZDSZ választási esélyeit, ám a búgó négy igen bódulatának heteiben írt liberálkritikája bizony nagyon is elevenbe vág. (A párt 1991. őszi válságos hónapjai, reméljük, nem erre a Lengyel-cikkre vezettetnek vissza.)

A megkésettség miatt felvett jobboldali radikalizmus, a militáns harci módszerek, az összeesküvés-elmélet, a harsány ellenutópiák elsőként való használata, a félpolgárosult közelmúlt egybemosása az ötvenes évek sztálinista diktatúrájával drága árat fizettetnek majd az SZDSZ-szel a látványos felíveléséért, a politikai piacra való tűzijátékos berobbanásáért, az ellenfelek totális összemosásáért. Az elitista frazeológia, a kisebbségi küldetéstudat, a hatalomra jutás biztos ígérete furcsa egyveleget teremt a párt bázisában, elriasztja a konszolidációs kis „vívmányait" féltő vidéki polgárt. A valószínűsíthető választási vereség, az ígért hatalom megszerzés előtti elvesztése súlyos válságot idéz majd elő az SZDSZ rohamosztagaiban, bázisában, meghasonlásokat vált ki a pártelit baloldali értékekre is nyitott csoportjaiban — vélekedik Lengyel éppen két évvel ezelőtt. *(Ötórai teán)* (Talán épp a győzelem ígérete volt az, ami a vereség után besétáltatta Tölgyessyt a hatalommegosztás illúzióját keltő paktum csapdájába.)

Az MDF-et 1989 októberében veszi górcső alá Lengyel. *(Delelőn)* Olyan puha pártnak tartja, mely egyszerre ígér békességes, döccenőmentes átalakulást

a lecsúszástól rettegő középrétegnek, a felfelé kapaszkodásban megállt munkásoknak, és sejtet leszámolást. Óvatosan kompromisszumról beszél, ezzel együtt durván épít a válságra ébredt társadalom indulataira. Ellenségképe homogén. Ebbe bele van kódolva a szakember-ellenesség, a B-lista. Az MDF túl fogja magát nyerni a választásokon — jósolja Lengyel. Nem tud majd mit kezdeni a gazdasággal. Ez adminisztratív intézkedések, újraközpontosítás, bűnbakkeresés felé sodorhatja a pártot és általában a borítékolható konzervatív-keresztény koalíciót — vélekedik 1989 őszén. Az olvasó ítéletére bízom — kódosító léggömbhámozás, vagy egy különleges ráérző képesség dominál-e a szerződésnél.

Néha már úgy tűnik, hogy Lengyel Lászlónak elég, ha kinyitva a dohányillatú szalonok ablakát, a Határ úton túli Magyarország füsthomályba borult külvárosai, a fekete vonat járta rónái felé tekint — máris mintha érezné, mi van odalent. Ezzel szemben nem ritkán túlzott jelentőséget tulajdonít a rendszerváltás előérzetének a politikai csoportosulásokat, szekértáborok képződését eldöntő éveiben történt félreértéseknek, koordinációs zavaroknak. Nem hiszem, hogy a politikai szerepre készülő szellemi elitek közötti egyeztetési ballépések, félrehallások meghatározó szerepet játszottak volna a valamikori ellenzék közötti szakadásokban, majd az egyre hisztérikusabb szembekerülésben. Többször is visszatér a Lakitelektől kezdve élesen elváló frontok kapcsán Monorra. Valószínűleg mint a reformelitek, a liberális és a nép-nemzeti ellenzék közötti szellemi közlekedés egyik kulcsfigurája, saját magát is felelősnek tartja a történtekért. Megnyugtathatjuk Lengyel Lászlót, akkor is bekövetkezett volna az éles elkülönülés, ha Kis Jánosék Csoóri bevonásával készítik el a Társadalmi Szerződést. Nem csupán azért, mert a szociáldemokrata, a konzervatív és a liberális értékek szétválása a magyar valóságban szervesen megalapozódik. Maga a felpörgött pártképződés, a csírapártok értelmiségi rohamosztag jellege is a művi hisztériakeltés, a túltagadás, az elhatárolódás felé terelte a szereplőket. Továbbá, mint maga Lengyel is írja, hogy a válságkezelés determináltsága, a gazdasági alternatívák hiánya arra ösztönzött minden hatalomra vágyót, hogy a radikális múltlezárás, parttalan antikommunistázás stratégiáját válassza.

A Fideszt körüljárva, mintha megbicsaklana kissé a megszokott kritikai attitűd. Pedig ez a párt sem őrizte meg tovább ártatlanságát, ifjonti báját, mint versenytársai. Annak feltárása viszont már a politika, az értelmiség, a tömegkommunikáció és a társadalom viszonyának kiterjedt feltárását igényelné, miért pont a Fidesz-mítosz töretlen változatlanul egy befelé csavarodó politikai-hatalmi szféra és egy magára maradt, legyintgető társadalom dichotómiájában. Az MSZMP végkiárusítását, önfelszámolódását pontosan és érzékletesen festi le Lengyel László. Mégis, az akkor már odalenn sejthetőnél kevesebb esélyt ad az állampárt teljes szétrobbantásának. A belső ellenzéki mozgalmak elszántsága abszurd módon éppen ezt a szétverést tekinti az elsődleges célnak, és nem egy tiszta demokratikus baloldal oltári szentségként való felmutatását. Pontosabban, az állampárt történelmi süllyesztőbe küldését a reformkörösök és más csoportok, a békés átmenet, a demokratikus szocializmus újjászületésének kiinduló feltételeként élik meg. (Mellesleg, ezen írás elkövetője is ludas abban, hogy az állampárt vidéki bomlásának folyamatai, belső ellenzéki mozgalmai mindmáig nem kerültek be kellő súllyal az elemzések körébe. Természetesen a győztesek és vesztesek közös érdekeltsége az össztársadalmi szintű történelmi felejtésben az elsődleges tényező.)

Végezetül: tipikus közép-európai vidám mozzanatként a rendszerváltás talán legkövetkezetesebb politológusa vallomást tesz: hetekkel a választások előtt nem tudja, kire és melyik pártra fog szavazni. Humanista lelke együtt vívódik a hatalmi harcot egyre riadtabban és túltanácsolva figyelő néppel. Annak idején egyet tudtam volna nagy merészen és bevallott politikai önzéssel tanácsolni Lengyel Lászlónak: szavazzon arra a politikai erőre, amelynek legroszszabbul áll a szénája, és amelynek parlamenti léte a politikai egyensúly felbomlásának megakadályozása érdekében fontos. Azokra, akik csak bevallhatták a múltat, akik az egyszer már balul kiütött eltörlés helyett csak a szembenézést hirdethették. Remélem, a választások messzisége enyhíti e nyílt és szemérmetlen pártpropaganda felróhatóságát.

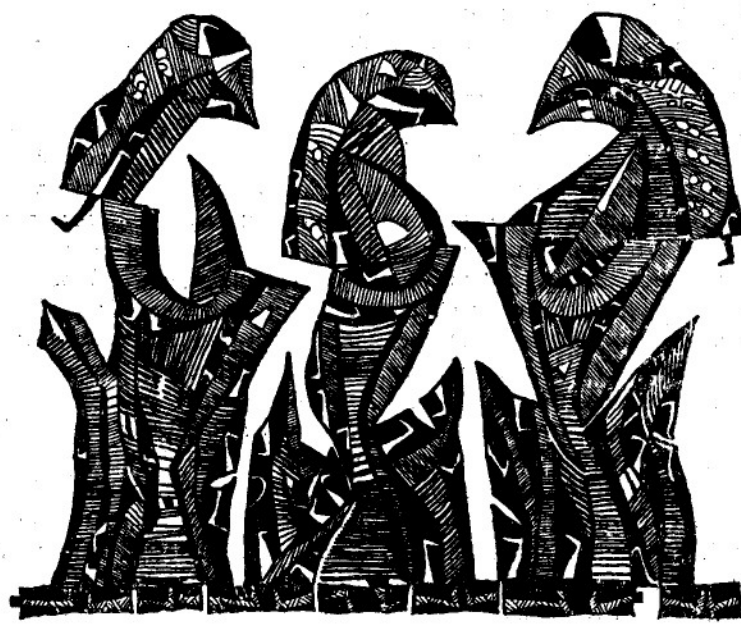

SZENTI ERNŐ GRAFIKÁJA

„Ha elviszik fejem fölül a tetőt..."

Fodor András: A Kollégium

Úgy kezdődik az ötödfélszáz sűrű oldalas, sorsok tucatjait szemmel kísérő, szétágazásaival együtt is tömbszerűen zárt naplóregény, mint egy múlt századi francia karriertörténet. Három barát, az ifjúkor végén, a férfikor küszöbén, egy vidéki város pályaudvarán búcsúzkodik. Útjaik szétválnak: az egyik a pannonhalmi bencés kolostorba indul, a másik kettő a fővárosba, de külön, máskor, és homlokegyenest ellenkező tervekkel. A naplóíró filosznak készül, az Eötvös Kollégiumban felvételizik; eszményeiben megingott barátja, hátat fordítva közös terveiknek, politizálni akar, belép a szociáldemokrata pártba, az Ady Kollégiumba megy. Egymással való meghasonlásukban egy választásra kényszerített nemzedék két ellentétes lehetősége és magatartásformája nyilatkozik meg: politizálni, „pártinak" lenni, „mindkét lábbal" odaállni, vagy „megfelelni a mindent egybelátás", a szellemi függetlenség és tágasság eszményének? A koalíció fölbomlásának-bomlasztásának éveiben hozott döntés az akkor színre lépő értelmiségi nemzedék perdöntő jelentőségű és sorsmeghatározó jellempróbája, a napló felölelte bő három év fordulópont a magyar szellemi élet történetében.

Alapítása óta az Eötvös mindig többet jelentett puszta intézménynél, elitképző felsőfokú oktatási fórumnál: „fellegvár", „bástya", „erősség", „őrhely", „sziget" volt. Regények íródtak róla, még bírálói sem merő gúnyból, hanem a kényszeredett elismerés akcentusával használták a Kollégium „szelleme", „mítosza" kifejezéseket. Sokat emlegetett liberalizmusa, autonómiája, humanizmusa, az a hajlékonyság, amelyet Keresztury Dezső „dogmanélküliség, sőt dogmaellenesség" néven illet, a hívei számára lelkiismereti szabadságot és kötelezettséget jelentett, dogmatikus és diktatórikus ellenzéke szemében pedig fennhéjázásnak, arisztokratizmusnak, a társadalomtól elforduló izolacionizmusnak tetszett. Csaknem természetes, hogy 1945 előtt hasonló támadások érték a jobboldali sajtó részéről, mint később a „progresszív" publicisztika és művelődéspolitika oldaláról. Az 1947-ben, jórészt a *Valóság* c. folyóiratban lezajlott vita is jelzi, a kortársak tudták, hogy a kollégiumok, és kivált az Eötvös kérdése szorosan összefonódik „az új magyar értelmiség nevelésének", általánosabban „a magyar értelmiség demokratizálásának ügyével". A tudós- és tanárképzés centrumát rendre a politikai utánpótlás, az „organizátorértelmiség" nevelőintézmény-rendszerével, a Györffy Kollégium hagyományát folytató NÉKOSZ-szal vetik egybe. A kommunista sugallatoktól vezérelt baloldal éles szemmel veszi észre az Eötvös szakmai fölényét, a népi kollégiumok nyújtotta műveltség elégtelenségét, ezért szintézist irányoz elő a „közéleti szektor" és a „filoszélet" között, amelyet úgy képzel el, hogy a népi demokrácia „számíthasson politikai harcaiban" az Eötvösre. Hírhedt cikkében Lakatos Imre feltételeket szab és (később beváltott) fenyegetéseket mellékel a követelőzéshez: a Kollégium szakítson a régi generáció tudománypolitikájával és nem marxista tudományosságával, tagjai társadalmi létük „ellenőrzésén és megváltoztatásán keresztül" irányítsák új útra életüket. Ha nem ezt teszik, „úgy kétségtelenül a magyar tudomány és kultúra újabb töréssel fog »gazdagodni«, de az Eöt-

vös is elhal [...] emberanyaga is elzüllik". Az az élcsapat, amelynek ezúttal Lakatos volt a kihelyezett ideológus szószólója, kész stratégiával és taktikai forgatókönyvvel látott hozzá, hogy beteljesülni segítse saját prófféciáját, s ha az „emberanyagot" nem is mindenestül, az intézményt valóban sikerült néhány szemeszter leforgása alatt szétrombolnia.

1947. augusztus 8-án a felvételire utazó Fodor legföljebb barátja pálfordulásából sejdít valamit azokról a feszültségekről, ellentétekről, amelyek erőterének hamarosan a középpontjába kerül. Eltelik néhány hónap, amíg tisztába jön a kollégium válságával és a maga fonák helyzetével; a napló műfaja különlegesen alkalmas arra, hogy induktíve, az egymás nyomába hágó tapasztalatok, megfigyelések halmozásával, összegezésével és a következmények levonásával juttassa el a krónikást és az olvasót a kibontakozó felismeréshez, vagy legalább a szorongató kérdések szabatos megfogalmazásához. Jó ösztöne hamar megsúgja Fodornak, hogy szellemi önállóságát mindenfelől veszély fenyegeti, önérzetét meg kell őriznie. Visszautasítja a „mindentudását" fitogtató számonkérő filiszteri sznobizmust: „Én nem akarok még eötvösista módon sem egyirányú lenni." Gondolatban végére jár a szervilizmus vádjának. Ahol nem kezelik egyenlő félként, „ott legjobb, ha külsőleg aláveti magát a nyomásnak, de belül őrzi a függetlenségét. Alkalmazkodom, igaz, ez a készség a természetemből való, de az őszinteség és az egyenesség is. [...] Igenis a magam útját akarom járni." A hajlékonyságnak és a személyiség magját eltökélten megvédő szívósságnak a látszólagos ellentétét Fodor alkatában még ma sem felesleges kiemelni, a kollégiumi sűrű légnyomás alatt a tulajdonságoknak ez a szerencsés vegyülése az önmegőrzés elengedhetetlen föltétele lett.

Feszengő idegenségérzete néhány hónap alatt érik tudatosított válsággá. A MEFESZ-ben (Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége) és a Petőfi kollégiumban Mikulás-estet rendeznek, Fodortól bírálatot várnak a vegyes műsorról. Tombol a Tito-barátság, jugoszláv indulók adnak „kínos egyensúlyt" a magyar népdaloknak, ízléstelenül vegyítve dzsesszel és szvinggel. Egy bennfentes népi kollégista kertelés nélkül vetíti előre a kulisszák mögött rég kifundált politikai jövőt. „Kommunista, parasztpárti itt egykutya... Én parasztpárti vagyok, de kommunista vagyok. A parasztpárt ideiglenes, csak azért kell, hogy közvetítsen, és ha majd eljön az az idő..." Fölényesen becsmérli saját pártja vidéki szervezeteit: „nagy részben most is ott tartanak a romantikus parasztlátásnál, a Szabó Dezső-s romantikánál. Egyelőre még hagyjuk őket." Veres Péter? „Kicsit misztifikál az öreg..." Németh László — volt vásárhelyi tanítványa szemében — „Jó író, rossz pedagógus, nagy tudós, kis politikus." Fodor rádöbben, hogy a játszma kimenetele eldőlt, a hatalomra törő egyoldalúak lesznek „a méltó, a harcos magyar ifjúság", s aki nem kapaszkodik beléjük, annak számolnia kell azzal, hogy tettvágyát „óvatos tétlenségbe" fojtja. Napokon át töpreng, rágódik, akivel csak lehet, megvitatja fölismerését és dilemmáját. Tudatosítják a külpolitikai végzetet, „a világ kétfelé szakadását s a Duna-államok orosz érdek szerinti összehangolását". A „dunántúli Gyulák" (Illyés, Takáts) tanítványa konfirmációszerűen tesz hitet ideálja, a harmonikus ember egyensúlya mellett: „nem tudom magammal elhitetni, hogy egy bezárt, ha úgy tetszik, »teljes« világ többet érő, mint két, három nyílt világ egybeláthatása, hogy az egy pontra meredés hipnózisa kárpótol sok pont éber vizsgálatáért." Elkészült a mérleg, és megszületik a program: „Egyénileg tudom, mit kell csinálnom, de hogy és hol találom meg a magam közösségét? Ha elviszik fejem fölül a tetőt, vagy oda megyek, ahol újra fölállítják, vagy dacosan ázom, fázom."

A tető elhordása és az otthonteremtés, a saját közösség megkeresése-egybegyűjtése párhuzamos ellentétének jegyében bontakozik ki a „cselekmény", és épül föl a naplóregény szerkezete. Lépésről lépésre követjük az ellenkezés megtörésére, a maga akarata másokra kényszerítésére, kíméletlenül az egyformásításra törő progreszszívek erőfeszítéseit. Keresztury helyett alkalmazkodó, kollaboráns igazgató kerül a kollégium élére; a nagy hagyományú szerda esti előadásokra növekvő arányban hívnak meg marxista előadókat, a más világnézetűekkel pedig dölyfösen keresik a kon-

frontációt, hogy sértett indulataikat, megrögzött előítéleteiket ismételgethessék, hogy Illyést, Rónay Györgyöt is megpróbálják sarokba szorítani. Megszaporodnak a „hol állsz te?"-féle kérdések, a sürgetések a pártba való belépésre. 1948 nyarán a szünidő rovására marxista tanfolyamot rendeznek (ekkor derül ki félreérthetetlenül, hogy „a földosztás csak színjáték volt, a jövő útja a szövetkezetesdi"), majd közös nyaralás a „kívánatos program", amely alól Fodor ugyan kibújik, de az ott bevezetett, a népi kollégiumoktól átvett kritika-önkritika nevű „önmarcangolást" az új tanévben testközelből is megismeri. A vádak följelentéssé fajulnak, a levegő egyre fagyosabb. A Kollégium költőinek (Lator László és Fodor) közös estjén kibontakozó vita leginkább számonkérőszékre emlékeztet, ahol olyan ideológiai vádakat lehet a kínpadra ültetettek szemére lobbantani, mint a kispolgáriság, pesszimizmus, „költészetellenes és emberellenes" magatartás; költői fejlődésükhöz „emberileg" kell megváltozniuk... A kollégiumi humorba is ecet keveredik: 1948 júniusában még nem cenzúrázzák a szellemes leleplezést, egy évvel később már a próbák idején megszólal a tiltó hang: „a partizánok, a Kuomintang — Kína, Lenin, Sztálin, Marx, Zsdánov — pláne! most halt meg!! — említéséről szó sem lehet". A végkifejlet jellemzésére és a kollégiumi fejlemények meg a nagypolitika közötti egyezések érzékeltetésére, rész az egész helyett, elegendő arra emlékeztetni, hogy szakszerű előkészítés után az ítélkezések és kizárások lavinája azon a „népgyűlésen" indul meg, amely „a Rajk-banda ügyét" tárgyalja groteszk műforradalmisággal. „Ilyen embertelenséget még nem éreztem magam körül" — undorodik meg Fodor, s jelképesnek látja, hogy Latorral egy napon szakadnak ki a kollégiumból.

Számonkérő és bíráló éllel emlegetik a kor kultúrapolitikusai az eötvösisták elzárkózását a közélettől, a változatos politikai pályát befutó Losonczy Géza is borúsan figyelmeztet, hogy a Kollégium „a demokratikus külvilágnak szerves része legyen, s meg kell szüntetni az elszigetelődés szellemét". Nem az előre elhatározott célzatos védekezés, hanem az élménybeszámoló spontaneitása révén lepleződik le a naplóban, hogy milyen szégyentelen farizeizmus koholja ezt a vádat. Kik voltak doktrinérek? Azok, akik a Dunántúlra, Dél-Magyarországra, a Nyírségbe hazatérve a parasztság tiborci keserveivel és a vidéki középosztály javának meghurcolásával találkoztak, netán a csepeli munkásrokonok, a karcagi vasutascsalád tapasztalatai nyomán idegenedtek el „a koalíciós rendszer megszemélyesüléseitől és konkrétumaitól"? Külpolitikai kérdés is alig akad olyan, ahol ne az előbb gyanúba kevertek, utóbb kiebrudaltak maroknyi csoportját igazolta volna az idő. Ezt korántsem a ma már kevéssé szükséges apológia kedvéért kell megemlegetni, hanem hogy végleg tudatosodjék, a tárgyilagos körültekintés, az értelmes elemzés, a „dacosan ázom, fázom" kockázatát vállaló lelkiismereti hűség alapján *lehetett* az eseményekkel egy időben történelmileg hitelesnek bizonyuló kritikával gondolkodni a korról, még évtizedekig hatalmat képviselő manipulálóiról és igazi vagy állítólagos megtévesztettjeiről.

Nyomatékosítja a kollégiumfelszámolás krónikájának képletszerű evidenciáját azoknak a hasonlóságoknak a sokasága, amelyek a szellemi élet más területein jelzik az elfajulást, a kontraszelekciót, az értékek lejáratását, a bornírtság politikai fegyverekkel biztosított bevonulását a hatalomba. Fodor sokoldalúan tájékozott, csiszolt ízlésű költőként, Bartókért rajongó művelt zenehallgatóként, Egry Józsefet személyesen ismerő, az értékes modern képzőművészetben járatos tárlatlátogatóként érkezik a fővárosba, ahol aztán végig kell szenvednie eszményei meghurcoltatását, a pártos „tartalomra" hivatkozó dilettantizmus és a szocreál giccs megdicsőülését. Nem válaszol sértett ressentiment-nal a külső korlátozásokra: a megmaradt lehetőségek fölfedezésében és kiaknázásában fejlődik a lelemény és szorgalom felső fokára, hangversenyre, operába, kiállításra jár, rádiót, lemezt hallgat, Fülep vezérletével magángyűjteményeket látogat. Moziélményeit is följegyzi. *A Kollégium*, egyik aspektusát tekintve, olyan művelődési napló, amelyben a szűkülő kínálat és az igényes kereslet ellentéte tükröződik. Ugyanakkor munkanapló is a költői és a műfordítói életmű kezdeti szakaszából; a szemináriumra készülő vagy a vizsgán szorongó diák

éjszakánként Puskint, Chaucer-t, Goethét fordít, verset ír. Néhány hónappal a főként Sárközi Márta gondozta Válasz megszűnése előtt még megjelenik benne a költői céhbe való fölvételt biztosító, általános elismerést keltő *Bartók*. Bármilyen kevés remény van a folytatásra, a túlzsúfolt napi program elzsongít, megnyugtat, leköti a figyelmet: „Éjjel négy óra van megint, de a mai nappal elégedett vagyok. Tanultam, fordítottam, alkalmi és lírai verset írtam, levelet fogalmaztam, órára mentem, és imitt-amott még szabad ember is voltam."

A „súly alatt nő a pálma" elve a személyiség önmegőrzésének és fejlesztésének szféráján kívül a közösségteremtésében is megvalósul. Mint az esszéista Fodor, a napló írója is a „nemzedék hangján" szólal meg, az ösztönös rokonszenvtől indíttatva, az ízlés, az érdeklődés, az ítéletalkotás közös és eltérő összetevőit latba vetve, a közeledés és kommunikáció megfelelő formáit szerencsés tapintattal megválogatva, barátságok hálóját szövi maga köré, ennek dokumentációja már eleve nélkülözhetetlen művelődéstörténeti forrássá avatja a naplót. Kapcsolatainak alakításában Fodort értékszempontok irányítják. Tud távolodni vagy szakítani, ha kell, erre a legfájdalmasabb példa annak a Wilhelm Rudolfnak az esete, aki a középiskolai évek testi-lelki jóbarátsága után számítgató, ingadozó, árulás és lelkiismeret-fordulás között felőrlődő szánalmas torzóvá romlik (ő tűnt föl az első lapon a kaposvári strandon és a pályaudvaron); és meg tudja választani eszményképben, tanárban, kor- és pályatársban a hozzá illőt, a hasonló szellemiségűt, azt az emberi közeget, amelyben gondolatai és erkölcse otthonosak. Fülep, Gyergyai, Hadrovics ujjmutatására figyel, az angol zenetudós Colin Masonnel, a képzőművész Varga Hajdú Istvánékkal barátkozik. A megkapó utolsó tablón Domokos Mátyás, Kormos István, Lator László, Rádics József, Sárosi Bálint társaságában, összefogózva, népdalozva vonulnak a Nagyboldogasszony útján, „mint hat tiszta ember az elsötétedő tömegben, mint hat elszánt, harmonikus ember az egyre fokozódó káoszban."

Karrierregénynek, amihez hasonlítottuk, *A Kollégium* nem éppen derűlátó, mint ahogy a feltörekvő hős a magyar regényben csak nagy ritkán jut el a megcélzott sikerhez. Nálunk többnyire negatív karrierregények íródnak a *Zord időtől* a *Rokonokig*, a *Felelet* típusához tartozók pedig torzók maradnak. A napló szemléletét mégsem a bukást jósló kishitűség és dezillúzió jellemzi. A kisebbségbe szorított közösség bensőséges külön világot fejleszt ki maga körül, amelyben átmenthetők a szerelem, a barátság, a családhoz és a szülőföldhöz ragaszkodás, a szellemi élmény kívülről érinthetetlen, védett értékei, mindaz, amit nem lehet erőszakkal elvenni az embertől. Vannak hátországok és bátorító tartalékok. Az ábrázolás tárgya a kollégium idegenné válása, a közönyön túl az ellenségességig, de a folyamatot megörökítő tollat nem elidegenedett ember keze vezeti. A hazalátogatások, a baráti meghívások, közös kirándulások (Hankisséknál Debrecenben, Lator- és Domokoséknál Makón, Fodoréknál Buzsákon, Lengyeltótiban, Ócsényben, a Balaton-felvidéken) az idill üde színfoltjai és jó alkalmak az ihletett lírai tájképfestésre. A jókedély, a derű mozzanatai a kollégiumi életből sem hiányoznak, az ilyeneket fölidéző életképszerű betétek az elsivárosodás ellentéteként és az önként szülemlő esztétikai kompozíció színezőelemeként szervesen illeszkednek bele a napló egészébe. A jóformán gyermekkorban megszeretett, távolban cseperedő, gondolatban régen eljegyzett kislány iránti hűség segít a férfiösztönök domesztikálásában, a várakozás, a remény tartományát növeli, finom lírai melléktémaként végigkíséri és ellenpontozza az országos és kollégiumi romlás folyamatrajzát.

Az ízes, tartalmas és tanulságos levélidézetek, az érzékletesen és pontosan fogalmazott esszéisztikus kitérők (a legszebbek talán a zenei élményekről szólók), a mesterkéletlen, de pongyolává sohasem váló nyelvi stílus és az életanyagból következő, ám célratörő „vágással" és keretet alkotó versekkel markánssá tett szerkezet *A Kollégium* regényszerű vonásait erősítik. Fodor egy helyütt eltűnődik műfaján: miért így vezeti naplóját, „ilyen eseményfelsoroló krónikaként. [...] nem a bennem megforduló »nagy« gondolatok után halászom, inkább elidőzöm a jelentéktelennek látszó

dolgoknál. [...] a lényeg az, hogy amit leírok, igaz képet adjon rólam, hogy a velem együtt változó élet minél pontosabb tükre legyen." Amit ez a kötet magában foglal, az nem csak dokumentatív tanúságtétel-mivoltában igaz és meggyőző — a magyar naplóírás legjobb hagyományaihoz méltó, és azokat eredeti vonásokkal gazdagító esztétikai érték is. *(Magvető, 1991.)*

CSŰRÖS MIKLÓS

Képek a jövő emlékeiből

Gion Nándor: Börtönről álmodom mostanában

Sokáig halasztgattam ezt a recenziót. Szerettem volna csak annak olvasni, ami: modern mesének, regénynek, önmagáért való irodalomnak. De a hétköznapok akarata más volt, egyre több hordalék került, a mindennapok hordaléka kívülről a regény tiszta lapjaira: mára már a polgárháború mindennapos rádióhírei.

A jugoszláviai magyar író, Gion regényében még béke van. Mikor is írhatta? Úgy gondolom, valamikor 1988—90 között. Regényében béke van tehát, csak épp a hamuhodó felszín alatt izzik a parázs, s Gion Nándor főhőse a regényben többször is veszélyről álmodik. Ennek a meg nem nevezett veszélynek a metaforája a regényben a börtön.

Olyannyira sokat használt, de olyannyira keveset jelentő kifejezés irodalmunkban a posztmodern, kicsit ennek mintájára (nem tagadva azt, hogy mennyi modern elem van Gion mostani regényében is, éppen úgy, mint egész életművében, tehát valamiképpen ő is posztmodern), tehát e kifejezés mintájára azt mondhatnánk, ez a regény a jugoszláviai magyar irodalomban az első és nagyhatású poszthumanista, pre-polgárháborús alaphangulatú mű.

Benes József festőművész kiállításáról jövök, ő rajzolta Gion könyvének címlapját, zentai festő, grafikus, évekig Szegeden élt, majd Kecskeméten telepedett le. Gion nemzedékének, az Új Symposion első nemzedékének jeles képzőművész tagja. Néhány éve grafikáján ábrázolt egy nőt: fűzőben. Grafikailag érdekes volt számára a fűzőnek mint ruhának, tárgynak a szerkezete, rajzolata. Járom a kiállítást: mára már Benes képein átkötött minden: fóliába kötözött a táj is, mintha valaki összecsomagolta volna magát a tájat is, költözködés előtt. Zsákvarró tűvel-madzaggal bevarrt szájúak az emberek; már az anyaméhben ülő magzaton is kötés, lábán szerkezet, valamiféle bilincs. És gázálarcban földhöz lapuló kutyák. Tudom pontosan, hogy Gion könyvétől független ez a kiállítás, független ez az életérzés, de ugyanannak a nemzedéknek az életérzése, ugyanannak a poszthumanizmusnak a kifejeződése.

És olvasom Tolnai Ottó képzőművészeti jegyzetét egy — úgymond — arculcsapó képről. Ez a kép Pócs Péter '56-ot idéző plakátja lehet. Pócs nyers húsból ötágú csillagot vágott ki éles késsel, s erre az ötágú húscafatra azután nagyobb fogót, patkányfogót csapott. A becsapódást lefényképezte, és grafikájába építette. Tolnai Ottó, Gion és Benes nemzedékének tagja, tehát az Új Symposion első nemzedékének legjelesebb költője kicsit átértelmezi a képet. A csillag helyén emberi arcot vél látni, csapdahelyzetben. A fogóban pedig ő is a körbekerítő csapdahelyzetet. Így ír róla: „egy nyers, egy arculkapó kép... sajnos félek, nagyon félek, ez alkalommal ez a mi plakátunk. Rémült arc, amelyre patkányfogó csapódik. Tényleg megijedtem e laptól, hiszen már régen e fogó igézetében élek..."

Gion regényének cselekményét viszonylag röviden össze lehet foglalni. A történetet egyes szám első személyben mondja el, önvallomásként. Persze, nem önéletrajzi regény ez, Gion Nándor életének esetleg néhány mozzanata illik rá a regényre, az, hogy a főhős bölcsész, szereti Thomas Mannt és Pascalt. Ennyi, az egyes szám első személy csak arra jó, hogy az író a történet legbelsejében helyezkedhes-

sen el. Hősének mondhatni, neve sincs. Neve: én, ami énvelem történik. A regényben alig szólítják meg, még ilyenformán sem tudható meg a neve. Egy helyen, a regény „aranymetszési pontjában" nevezik néven, a tragikus baleset színhelyén és időpontjában. Rálapozok most arra a bizonyos oldalra, úgy hívják: Kiss Lajos. Kiss Lajos regénye ez tehát, de a regény lapjain a sokkal romantikusabb nevű Istenfélő Dánielek, Simokovics urak és Halálfejű Józsik szaladgálnak.

Kiss Lajos a regény elején szorong, szorongásos álmában börtönről álmodik. Rövidesen börtönbe is kerül, előérzete beigazolódik: halálos közlekedési balesetet okoz, és börtönbe kerül. Először afféle falusi börtönbe, majd egy nagyobb börtöntelepre, de még mindig a „pannon síkságon". Ez a börtön egy munkatelep, mezőgazdasági istállókkal és titkos szeszfőzdékkel. Költőkkel, akik alkalmanként költői esteket tartanak a csillagos ég alatt. Ez még Gion eddigi regényeinek színtere, a *Latroknak is játszott* jól ismert világa.

Hősünket azonban később másik rabtelepre szállítják, munkára ide is: egy tengerparti szállodafélébe éjszakai mindenesszolgálatra.

Szeretnék itt megint egy kis kitérőt tenni. Van egy aforizma a jugoszláviai magyar költészetre. Mondván, abban különbözik a magyarországi költészettől, hogy a jugoszláviai magyar költészetnek van tengere. S ezen aforizma filológiailag igazolható is: versek sorát idézhetjük, a vajdasági költészet áradó tenger-élményét. Fehér Ferenc verseitől Tolnai Ottó tenger-élményéig. S két regényt is, igazán maradandó értékűt: Szenteleky Kornél *Isola Bella* című regényét a múltból és Domonkos István *A kitömött madár* című regényét a közelebbi múltból.

Gion regénye azt a látszatot kelti, hogy egyszerű mese, hogy egyszerű realista történet. Pedig nem az. Már a második metaforarendszerére találunk rá. Először a szülőtáj mint csapda metaforarendszerére. Most pedig egy rejtekező pörre az eddigi tengerélménnyel. Ennek a tengerparti börtönnek a leírása jó lehetőséget biztosít Gionnak arra, hogy másként szóljon az ismert tengerparti tájról is, mint bárki előtte. Második metaforarendszerében a tenger mint végtelenség vándormotívumával szemben megteremti a tenger mint csapda metaforarendszerét.

A regény főhősét rövid tengerparti raboskodás után visszaküldik a korábbi telepre. Itt ér véget a regény története azzal, hogy a főhős tovább dédelgeti bölcsészálmait, terve az, hogy elvégzi a bölcsészegyetemet, s majd egy tanyai iskolában tanít. A regény utolsó sorait idézve: „Gyerekeket okítani pedig szép és tisztességes munka. És én tényleg gyönyörű és hasznos dolgokra akarom okítani az ámuló tanyasi gyerekeket. Mégis börtönről álmodom mostanában."

Gion regénye meglehetősen kalandos: sokféle foglalkozást, sokféle életmodellt mutat, egymás mellett élő nemzetiségek és vallások képviselői vonulnak föl, szociológiai értelemben is árnyalt és gazdag a kép: fönti és lenti társadalmi rétegek. És szakmák szerinti gazdagság is: tanító, tájképfestő, börtönigazgató, sertéstelepi munkás, költő és szeszcsempész él itt egymás mellett, és ki mindenki más még, regényes színességben. Ott élnek, többük a börtönben, töltve kimért fogságuk napjait. A „Lírikusok Csapata" esténként versmondó műsort tart. Nem költők ők, hanem csak versfaragók, ezzel ütik az időt, s ezáltal fogalmazzák meg (mondjuk a szeszcsempészekétől eltérő) másságukat és morális beállítottságukat. Játéknak tekinthetnénk mindezt. Olvasván látom, Gion Nándor számára is játék: remek verscsinálmányokat ír, mely versekben, mint jellemző az amatőrségben: fellegekben jár a gondolat, és megbotlik a földön a rossz mondat. Vagy fordítva: ha fellegekben jár a mondat, botladozik alant a gondolat. Gionnak ez regényes játék, hogy nehéz veretű prózai sorai közé verssorokat is írjon: költő regényhősei sorait. És regénye „nehézfiúi" közé új hősöket, a lírikusok csapatát is beillessze.

De a játék valójában több ennél. Mert ezek a lírikusok kerüljenek is akárhová regénybeli életükben, mindig alávetettek.

Jeleztük már, hogy Gion miféle csapdahelyzeteket ábrázol metaforikusan a regényében. Itt megint egy metaforarendszerre találhatunk: a költészet mint csapda, az irodalom mint csapda metaforájára. Persze szemben az örök reménnyel: szemben a művészet mint illúzió reményével.

„Mesés" könyv tehát Gioné, mert Gion nagy mesélő, minden eszköze a „meseszerű" építkezést is segíti. De ugyanakkor, s ebben áll művének paradoxona, a mindenkori mesékkel szemben és ellentétben a végletekig illúziótlan.

Az olvasónak persze lehet egy illúziója, az az évszázadok irodalmi örökségéből kiolvasott tapasztalata, hogy aki kimondja a rettenetet, a kimondás által föl is oldja azt. Regényünknél maradva: aki álombeli szorongásait kimondja, föl is oldja — művészi módon — azt.

Gion Nándor a kortársi magyar próza kivételes alakja. A legjobbak közül való, ezt tudtuk mindig is. Egy tervezett trilógiájának elkészült két darabja elsősorban a bizonyíték erre: a *Latroknak is játszott* című kötete. Ez a mostani regénye nem a trilógia harmadik darabja, bár adalék és jó iskola ahhoz a tervezett harmadik regényhez.

A negyedik könyvet pedig körülöttünk már a történelem írja. *(Forum—Szépirodalmi, 1991.)*

PINTÉR LAJOS

Fejér Ádám: A magyar kultúra helye és szerepe Közép- és Kelet-Európában

Fejér Ádám, akit eddig russzistaként tartottunk számon, ezúttal az európai irodalom utóbbi két évszázadának egyetemes szemléletéből kiindulva a magyar irodalom funkciójának és jelentőségének meghatározására tesz kísérletet, olyan koncepciót keresve (és találva), mely költészetünket (elsősorban Ady líráját) a világirodalom szerves részének mutatja. Fejér felfogása szerint „az antik civilizáció folytonosságát fönntartó területeken, az Alpoktól délre és a Rajnától nyugatra, ahol a kereszténység felvétele előtt végbement az individualizálódás folyamata, kultúra és civilizáció ellentéte áthidalhatónak mutatkozott." Ezzel szemben a XVIII. század végétől vezető szerephez jutó német és orosz kultúrában, kultúra és civilizáció konfliktusának tapasztalata révén, lehetővé vált „a keresztény kultúra végső, differenciált formáinak kialakítása." A magyar kultúra pedig azért látszik alkalmasnak a kultúravesztés megrázkódtatásának átélésére, mert „normáinak keresztény volta és előzetes civilizációs hagyományainak hiánya következtében a magyar gondolkodás tökéletesen elfogulatlanul, bármiféle illuzórikus metafizikai biztosíték nélkül néz szembe a civilizáció és kultúra kiegyenlítésének problémájával, és ezért a legmesszebbmenőkig hajlamos annak minden következményét számba venni. (A lengyeleknél a túltengő nemzettudat miatt a polgárosodás sikkadt el, a csehek a kultúra rovására a civilizációt részesítették előnyben, s nemzettudatuk „csonkítottság"-ának következtében helyzetüket önirónia val szemlélik.)

E nagyívű koncepció igazolására négy mű (Goethe *Faust*ja, Tolsztoj *Anna Kareninája*, Kafka *A per*e és Ady lírája) értelmezése szolgál. A *Faust* egy sor kapcsolódó kérdéskörrel („kisvilág" és „nagyvilág" kettőssége, allegória és szimbólum szembeállítása) összefüggésben interpretálható, mint az „individuum kalandja a történelemmel". Az *Anna Kareninában* az intellektus föltétlen értelemteljesítő szerepével az ortodoxia fő eszméje, a szeretet állítódik szembe, amelynek szintén megvannak a határai, s a katasztrófa itt sem kerülhető el. Ily módon tehát az intellektus értelemteljesítő képességének problematikusságát kifejező német kultúrát a személyesség, a szeretet értelemteljesítő képességének problematikusságát megmutató orosz kultúra ellentételezi. A zsidó és a keresztény nézőpont történeti kettősségének meghaladására tett kísérletként értelmezi Fejér Ádám Franz Kafka *A per* című regényét: „Keresztény és zsidó álláspont közelítése Kafka világán belül abban áll, hogy a keresztény kultúra programját bírálva, és azzal szemben a zsidó álláspontot érvé-

nyesítve, nem hisz az eszméket deklaráló személyes-individuális föllépés lehetőségében... viszont a kultúravesztett zsidó magatartásmódot elutasítva, és a keresztény humanista normákat igazolva, megengedhetetlennek ítéli a normákat tagadó és elveit eltakaró gyakorlati szellem, a civilizáció és a tudomány szelleme kizárólagos világformáló erővé való előlépését."

Ahhoz képest, amit a könyv címe ígér, későn és korlátozott terjedelemben esik szó a magyar költészetről és Adyról. Ami az alapkoncepció jegyében itt Adyról áll, egészében és általában igaz és jellemző, ámde (ahogy az a teoretikus kiindulású levezetéseknél gyakran megesik) költői jellemzésként (egyszempontúságánál fogva) kevés és kissé kétséges is. A keresztény kultúrája ellenére „ázsiai" magyarság képviseletében fellépő Ady számára a civilizáció (a „haladás") vállalása különleges próbatétel, mivel népe (spontán hajlamaira hagyatkozva) a kultúra (a „haza") bálványozására érez indíttatást. Fejér Ádám tézise alighanem igaz: a magyar kultúra horizontja nemcsak a „kultúra—civilizáció ellentétet föloldhatónak vélő, s ezért immanens föloldhatatlanságát önállóan megtapasztalni nem tudó indoeurópai népek kulturális horizontjánál szélesebb, hanem az e tapasztalatot hordozó semita népeknél is, akik egyfelől — mint a zsidóság — e tapasztalat birtokában a civilizáció—kultúra ellentétet programszerűen egyensúlyozó (keresztény) társadalom alapítását, fönntartását nem vállalták, másfelől — mint az arabok — a kereszténység által meghirdetett programot, a személyes-individuális belátás elvi lehetőségéről lemondva, a mindenható Istennek való feltétlen alávetés, vak engedelmesség jegyében, az iszlám szellemében módosították."

Abban viszont már nincs teljesen igaza Fejérnek, hogy (mintegy Ady nagyságát kiemelendő) a XIX. századi népies klasszikát (Petőfi, Arany), illetve a két világháború közötti népiességet azért marasztalja el, mintha lemondott volna a civilizáció ügyének képviseletéről, mintha a kultúra és civilizáció közötti ellentmondást nem élte volna át kellő mélységgel. Valójában a *Toldi estéje* vagy Németh László művelődéseszménye nagyon is szembenéz ezzel a dilemmával. A Goethe- és Tolsztoj-fejezetekhez képest az Adyról szóló fejtegetésekben megszaporodnak a bizonytalan kontúrú fogalmak (forradalmiság), s van példa a nem egészen ide tartozó, szükségtelen polémiára. Például: „Horváth János azért nem érti, nem tudja elfogadni a forradalmár Petőfit, mert nem érti, nem tudja elfogadni Adyt, Ady európai viszonylatban egyáltalán nem szokványos magyar arisztokratizmusát." Ha feltételezzük (de meg nem engedjük), hogy Horváth János valóban téved a „jakobinus" Petőfi megítélésében, akkor ebben semmiképpen nem az Adytól való idegenkedése befolyásolja, hiszen éppen ő az, aki már 1910 előtt (a francia dekadensek és szimbolisták értő ismeretében) igazi újdonságát és nagyságát szakszerűen bizonyította.

Egészében, természetesen, nem mindennapi erudícióról tanúskodó, igen színvonalas munka a Fejér Ádámé. Igaz, nem könnyű olvasmány, már csak igen bonyolult mondatkonstrukciói miatt sem. Fogalmai, ha nem is önkényesek, legalábbis nehezen érthetők. (Rá is kényszerül, hogy könyve végén fogalommagyarázó definíciókkal segítse olvasóját, melyek olykor meglepő módon térnek el a kategóriák közhasználatú jelentésétől.) A könyvet befejező olvasó azonban mégsem a nehézségek miatt bosszankodik, hanem gazdagodásának örvend, s legfeljebb a mű sorsán kezd meditálni némi melankóliával. A szegedi egyetem kiadványaként jelent meg, s ki tudja: felfigyelnek-e rá. Ha valamely idegen nyelven adják ki, nagy hírveréssel, milyen nagy jövő elé nézhetne... Különösen most, amikor (néhány esztendőre) Közép-Kelet-Európa öt világrész figyelmének középpontjába kerül. S a rokonszenv és aggodalom, amit okkal vált ki Fejér Ádám könyve, a jövő mellett a múltra is vonatkozhat. Mintha a gondolatmenet egyedisége, a fogalmi háló kimunkálatlansága is a visszhangtalanság számlájára volna írható. Pedig Fejér Ádám elmélyültsége, műveltsége minden tiszteletet megérdemel, s koncepciója is alkalmas arra, hogy a világcivilizáció és a világkultúra perspektívájába állítsa Közép- és Kelet-Európa irodalmát. *(Szeged, 1991.)*

IMRE LÁSZLÓ